

ЛЬВІВСЬКА МІСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
"СОЮЗ УКРАЇНОК"

Ярослава МЕЛЬНИЧУК-ПОЛЮГА

РЕПРЕСОВАНА МОЛОДІСТЬ

СПОГАДИ

Львів — 2004

УДК 947.084(477)(092)
М48

*Щиру подяку висловлюю приятельці студентських років
і років лихоліття в Сибіру, меценатові
пані Тетяні Боровець-Рудзій за допомогу
в опублікуванні моїх спогадів,*

*а також Ірині Мельничук
за упорядкування.*

© Ярослава Мельничук-Полюга

Ярослава Полюга.
Іркутськ, 1956 рік.

Згадаймо усіх,
Хто не з нами,
І рушаймо далі
На світло національної ідеї
Дорога далека...
Не зупиняймося,
Єднаймося!
Хто іде,
Той дола дорогу.

М. Василенко.

Її у житті вела любов до України

Українська мемуаристика донедавна була не надто багатою, хоч її у нашій національній культурі представляють такі автори, як Євген Чикаленко, Олександр Лотоцький, Дмитро Дорошенко, Володимир Винниченко, Олександр Шульгин, Юрій Шевельов, Олекса Горбач і інші. Чомусь представники української нації ніби соромляться виставляти своє особисте Я перед суспільством, хоч, наприклад, Ю. Шевельов уважав, що у спогадах його найбільше "вражало, дивувало й принаджувало впізнати, що таке Я, так, я сам. Як воно, це Я, постало, як формувалося, з чого складається".

Останнім часом крига ніби скресла, і для нащадків одні за одними з'являються мемуарні праці. Ці твори мають різний характер, але в більшості з них мемуаристи намагаються розкрити, передати майбутнім поколінням, незважаючи на суб'єктивні, здавалося б, погляди, характер, незвичайно цінні неординарні факти, важливі штрихи відповідної доби, різноманітні суспільні ситуації, у яких автори перебували, а в недалекому минулому були під заборонаю. Усе це має важливе значення для глибшого і повнішого розуміння цього періоду. Правда, трапляються спогади уточнені, коли використовуються історичні документи власного або загального архівів, щоденники, опубліковані вже матеріали, спогади, в яких перевіряється те, що відбувалося, і відомі факти доповнюються своїми враженнями. Такі

публікації дуже цінні, вони ніби ілюструють історичний фактаж.

Проте є інші спогади, які можна назвати більш особистими. На противагу історичним джерелам вони, можна стверджувати з певністю, щиріше, задушевніше передають характер і дух епохи, гаму переживань особистостей, деталі непередбачуваних ситуацій, яких ніколи, мабуть, не знайти в об'єктивних документах. Саме до таких, шанований читачу, належить книжка, яку ти тримаш у руках.

Автор цих спогадів, лікар за фахом, крім особистих листів, рецептів та історій хвороб, як сама признається, більше нічого в житті не писала. Але вона любить читати, і це ми відчуваємо в багатстві мови, в різноманітності синонімічного використання, ампліфікаційних фігурах, образності вислову. Ярослава Мельничук-Полюга, Сяйця, як її називають рідні і приятелі, виховувалася у родинному патріотичному середовищі та "Рідній школі ім. кн. Льва", згодом в українській гімназії, і все це прищепило їй якусь одержиму пристрасть до всього рідного, що єдиними щільними вузами в'язалося з її великою Батьківщиною Україною, а також з її рідним містом Львовом, з її домашнім вогнищем. Цікава така деталь: 2003 рік Церква оголосила роком Родини. І ось дивний збіг обставин, може, випадковий, а може, й ні, подані спогади пишуться і закінчуються саме цього року, розпочинаються і завершуються своєрідним апофеозом родини, сім'ї.

Родинне тепло Сяйця винесла з дому і пронесла його через горнило пекла тоталітарної системи, яку відчула всіма фібрами свого тіла, всіма кінчиками своїх нервів. Де б вона не була, завжди пам'ятала про своїх маму і тата, про брата, про бабусю, про вуйків і тіток, що також страждали по радянських тюрмах, про всю родину і навіть про інших українців — братів і сестер по нещастю. Це тепло родинної берегині допомагало їй вистояти, зберегти людяність і через багато років зі симпатією написати про людей інших національностей — росіян, поляків, казахів, якутів, що не сприймали тоталітарного режиму і, хоч не відкрито, але допомагали покривдженним.

Усе сказане дуже важливе в характеризованих спогадах. Та чи не найціннішим для історії у них є викладений

фактологічний матеріал. Оті деталі її життя, як, наприклад, провокаційний підступ з переодягненими енкаведистами, її самотня мандрівка по невідомому лісі, прибуття до невідомої церкви, у цих тяжких обставинах її бажання звернутися до Бога і висповідатися та багато інших невідомих моментів про репресованих українських громадян, безперечно, мають для історії дуже вагомий сутнісний.

А ще цінне у цих спогадах те, що вони легко читаються. Розповідь летиться спокійно, жваво, сама композиція підрозділів дуже логічно побудована.

Описувані авторкою події пов'язуються з великою кількістю інших персон, яких вона знала, котрі або проходили з нею тяжкі життєві дороги, або були знайомими родини і виявляли до Сяйці свою симпатію, або просто зустрічалися чи співпрацювали. До них належать митрополити Андрей Шептицький і Євген Стернюк, зв'язкові Українського проводу ОУН, УПА Галина Дидик, Катерина Зарицька, Мартуся Пашковська, Ірина Сенік, Оля Ільків, генерал-хорунжий Тарас Чупринка (Роман Шухевич), вуйко доктор Матвій Лотович, прекрасний лікар-рентгенолог доцент Криштальська, які лікували генерала-хорунжого, Юрій Шухевич, професор Іван Крип'якевич, його сини Роман і Богдан, сестра Івана Тиктора Софія Постолок, з якою Сяйця сиділа в тюрмі, послідовник Романа Шухевича Василь Кук, професор Іркутського медичного інституту Оборіна, родини Лотовичів і Давидовичів, тета Оля Полюга, два сини якої Мирон "Роман" та Борис "Марко" загинули від рук більшовиків, сестра Оксана Демчина, дружина В'ячеслава Чорновола Олена Антонів і сам В'ячеслав, Іван Світличний, Алена Пашко, брати Горині та інші.

Читаючи ці сторінки, подивляєш витривалість людського духу та людського організму. Воістину правдивими є слова матері, яка говорила: "Людина міцніша від сталі, хоч буває слабшою і від мухи". У всіх цих складних і не раз драматичних, здавалося б, безвихідних перипетіях життя Ярослава Мельничук-Полюга витримувала, виходила переможцем і з них виривалася, повернулася до рідного міста, у якому нині майорять синьо-жовті прапори, де чується щасливою тому, бо їй допомагали люди, а вона вірила їм.

Вона вистояла, бо її тримала любов до Бога, до родини і велика, може, в ті давні часи й підсвідома, віра в перемогу української незалежності. Цією вірою пройнята кожна сторінка спогадів. Пройшовши в життєвому подвизі від "Рідної школи" до фахівця високої кваліфікації, їх авторка і сьогодні живе з вірою, що для її народу настануть кращі часи. З цією вірою вона, палка патріотка й оптимістка, продовжує жити. Тож побажаємо їй довгої та щасливої життєвої дороги, а спогадам — вдячного читача.

Професор Левко Полюга

ДИТИНСТВО

Велике щастя, коли є батьки, коли є матір, яка тебе виховує, пестить і голубить, пригортає до своїх грудей. Щастя як материнської, так і батьківської любові я зазнала багато. Мої батьки, як і вся рідня і близькі, мене любили, і росла я, не знаючи горя, турбот і біди.

Батько мій належав до добрих людей з лагідним лицем, ласкавий, розумний. Вольовий, завжди привітний і радий людям у біді допомогти. Великий патріот України, людина безмежної доброти.

Мати моя — найкраща і найдорожча людина на землі. Завжди усміхнена, радісна, приємна. Любила і шанувала людей, легко вступала з ними в контакт. У всіх бачила доброту, бо сама була ввічливою, гостинною, спокійною лагідною вдачею, гарно співала. Любила своїх дітей понад усе, у всьому і завжди бажала нам щастя.

Дитячі роки, проведені у Львові під опікою моїх батьків, належать до найщасливіших спогадів мого життя. І якщо я хочу бажати комусь добра і щастя, то бажаю саме такого дитинства. Батьки мої жили дуже дружно, шанували одне одного. В хаті панувала невимушена, весела атмосфера. Хоч нас, дітей, дуже любили, одночасно були вимогливими, з маленьких літ вчили стежити за собою, шанувати і поважати старших, виконувати всю домашню роботу. Мамця завжди казала: "Діточки, добре все вміти, та не все робити. З малих літ учіться і звикайте, бо не знати, що вас у житті може чекати". Я не раз згадувала пророчі материнські слова і була їй дуже вдячна, коли потрапляла у важке становище.

У своїх споминах я буду описувати ті моменти зі свого життя, які мені найбільше запам'яталися і вплинули на моє життя, психологічний та інтелектуальний розвиток.

Батьки мої завжди з нами, дітьми, знаходили контакт. Приділяли багато часу нашому вихованню. У нас вдома була велика, багата бібліотека. Батьки самі багато читали і нам прищеплювали любов до книжки.

Вечорами, після праці, татко часто розказував про своє дитинство, юні роки, роки суспільно-громадської і політичної праці. Про татка і мамцю розповім згодом.

Народилася я 1929 року у Львові, була другою дитиною у батьків Іванни та Івана Полюгів. З першого класу ходила у Львові до "Рідної Школи ім. кн. Льва". Класним керівником була пані Зацерківна, яку всі учні дуже любили і горнулися до неї. У класі мала багато товаришок, з якими приятелювала. Але найбільше за всіх любила Орісю Сиротюк, яку всі кликали Доня. Вона була дочкою гімназійного вчителя. Ми разом ішли до школи, на перервах гралися, вертали разом додому, готували уроки. В класі було багато дітей з різних більш-менш заможних сімей, деякі були сиротами і зовсім бідні. За навчання у школі платили. Гірше становище було у сиріт і бідних дітей. Для того, щоб "Рідна Школа" могла існувати, потрібна була матеріальна підтримка. Батьки учнів, учителі, церковні діячі змушені були в цьому допомагати. При школі організовано батьківський комітет з енергійніших батьків, які, не покладаючи сил, провадили велику громадську роботу. Головою батьківського комітету була Іванна Полюга, яка разом з комітетом та іншими батьками активно працювала. Вони влаштовували вечорниці, ігри, фестивалі, імпрези, продаж українських книжок. Досить часто організовували імпрези, які проходили в читальні самої школи або в міському театрі. Заздалегідь до імпрез ішли великі приготування, часті репетиції (режисером була мамця, бо мала закінчену театральну студію в Харкові). Вечорами у нас вдома збиралися батьки дітей, допомагали шити костюми, готували декорації. Дуже важко було дістати салю в міському театрі і, незважаючи на всі труднощі, сая вщент була переповнена, з додатковими, стоячими місцями. Всі квитки були заздалегідь продані. Діти виконували ролі як професіонали. В залі лунали оплески. Неодноразово викликали на біс, влаштовували овації, дарували квіти. Ми з Донею теж брали участь у виставах. Чудові рецензії із замітками публікувалися у таких газетах і журналах, як "Новий час", "Дзвіночок", "Діло". З найбільш пам'ятних були вистави "В чужому пір'ї", "Стрічка в лісі", "Пилипко". Вони мала велике виховне значення. Дуже приємно і цікаво проходили

Щасливе дитинство.

Батьки: Іван Полюга, Іванна Полюга,
їх діти — Любомир, Ярослава. Львів, 1932 р.

вечори, присвячені дню св. Миколая. У прикрашеному читальному залі школи збиралися святково одягнені діти з батьками, довкола яскраво горіло світло. У хвилину тиші до салі на сивому коні в'їжджав о. Миколай разом з ангелами і чортами. Розкішно одягнені ангели на санях привозили кошики з подарунками. Св. Миколай з довгою бородою і патерицею в руці статечно крокував по салі і промовляв до дітей. Починав з того, щоб були людяними, чесними, благородними, щоб добре вчилися, любили книжку, шанували старших, батьків, любили свою рідну школу, свою Україну. Він говорив зворушливо, в салі панувала тиша, аж дух запирало у грудях. Звертався до ангелів, щоб роздали дітям подарунки. Кожна дитина була обдарована, найбільшу приємність мали бідні діти і сироти. Батьківський комітет потурбувався, аби діти були вдягнені, взуті, мали все необхідне — тому такі подарунки були для них великою радістю і несподіванкою. Класний керівник пані Зацерківна вміла знайти ключ до серця кожної дитини, проникнути в її душу, вивчити її. Була чудовим психологом. Багата душею, розумом. Учнів своїх любила як рідних дітей, і тому до неї всі горнулися. Вона не шкодувала часу для їх виховання, водила на прогулянки, екскурсії по музеях, вивчала з ними рідний край, старовину, історію. Вкладала в нас свою душу. Катехизм у школі викладав о. Каштанюк, який разом з іншими вчителями спрямовував свою увагу і зусилля на вивчення катехизму, української мови, історії. Він, як і інші вчителі, вважав, що це основний компонент, без якого існування нації неможливе. На думку наших учителів, світогляд дитини формується з наймолодшого віку, частково під впливом довкілля. У дитини в пам'яті карбується ставлення до всього навколишнього, Батьківщини, батьків.

Тактовного ставлення вчили з першого класу. Одного осіннього дня батьківський комітет разом з учителями влаштував обід. Це було зроблено для того, щоб наочно подивитись, як кожна дитина поводить за столом, чи вміє користуватися виделкою, ножем, ложкою. Самі ж учні подавали до столу, обслуговували і з задоволенням готували страви. У школі багато уваги приділяли фізичному вихованню, спартанському загартовуванню, Пласту. "Рідна

Школа" ставила перед собою завдання охопити якомога більше учнів, не допустити до їхньої полонізації та виховувати їх гідними спадкоємцями свого народу. Нелегко все це вдавалося. Активну участь у цьому брали українські організації, такі як "Просвіта", Наукове товариство ім. Шевченка, Пласт, "Сокіл". Територія і сам будинок школи князя Льва були подаровані митрополитом Андреем Шептицьким, який також матеріально допомагав і підтримував заклад, постійно цікавився ідейно-виховною роботою, його фінансовими потребами.

Мій рідний брат Любомир теж був учнем "Рідної Школи". Ми з братом розуміли одне одного, дуже любилися, хоч він був на чотири роки старший. Ще будучи малим, Любоко влаштовував різні витівки, за що від батька йому не раз перепадало. Я постійно ставала в його обороні. Навіть коли мав дістати по задку, приносила рушники, щоб вложив у штани і менше боліло його. Не раз просила батьків, аби простили йому, не виганяли з хати (так лякали брата), не одну сльозу проронила за ним. Обіцяла за нього, що буде чемним, слухняним і більше збиток виправляти не буде. Було й так, що Любоко обороняв мене перед хлопчиськами, які збиралися мене бити, коли ми вертали зі школи. Хлопцям справляло приємність зробити кривду дівчаткам, потягати їх за коси, сніжками закидати або за комір накидати снігу, течку вибити з рук, щоб на ній покататися. У таких випадках Любоко завжди обороняв мене, почувалася надіяно за його спиною.

Дуже швидко промайнули найкращі роки у школі. Багато учнів вступило вчитися в гімназії, у ремісничі школи, інші навчальні заклади.

Життя і навчання в гімназії, де тоді вчилася я з Донею, мало свою привабливість. Ми стали дорослішими, іншими очима дивилися на світ. Гімназія давала глибокі знання. Професор Пачовський читав у нас українську мову і літературу. Він велику увагу приділяв рідній мові. Його слова запам'яталися мені назавжди: "Найкраща, найдосконаліша людина має володіти, звичайно, рідною мовою, вона — невід'ємна частина свого народу, чарівний інструмент, на звук якого відгукуються найтонші струни людської душі. З рідною мовою мають зв'язок найдорожчі спогади про

Вітання митрополита Андрея Шептицького з днем народження.
Зправа від Митрополита Ярослава Полюга. Карпати, с. Підлюте, 1937 р.

перше слово, почуте в колисці з материнських уст, затишок батьківської хати. В рідній мові чується голос предків, у ній віддунюються перегорнені сторінки історії народу". Водночас у гімназії велику увагу приділяли патріотичному вихованню молоді, історії України, звичаю минулому нашого краю, героїчній боротьбі народу за національну незалежність.

Ставши гімназисткою, я брала активну участь у політичних гуртках, які ставили за мету визволення України від більшовицького і польського поневолення.

З ранніх літ батьки, школа, гімназія, церква прищеплювали нам любов до рідного краю, до свого народу, до Бога. Вони гартували нас з дитинства.

КАРПАТИ

З наближенням фронту до західних областей України та загрозою більшовицької навали багато українських сімей виїжджало через Карпати на Захід. Серед них була наша сім'я. У горах зупинилися в селі Верхній Рожанці у свідомого господаря Адама Колодія. Разом з нами приїхали родичі з боку мамці. Квасниці, Бречки, Козланюки (родичі з боку татка) відірвалися від нас. Вони їхали фірами і встигли сісти на останній поїзд, до Німеччини. Так ми розлучилися на 45 років.

Село Верхня Рожанка розташоване серед високих гір. Хатки розкинені по горах і вздовж сільської дороги. Від липня до початку жовтня 1944 року в села Нижня і Верхня Рожанка та прилеглі тепер терени Долинського району не наважувалися заходити ані фашисти, ані більшовики. Було таке відчуття, що живемо в самостійній республіці.

Селяни, в яких ми зупинилися, були гостинні і зичливо ставилися до нас. Багато родин поїхало далі в гори, через хребет, за кордон, деякі залишилися на місцях, інші повернулися додому. Одного осіннього дня в село вступили війська Червоної армії. Солдати були голодні, обірвані, брудні, мали підв'язані шнурами кріси. Нападали на хати і заарештовували всіх чоловіків, незалежно від віку. Забрали і Любка. Татко лежав у ліжку, важко хворий на серце. Всіх чоловіків під конвоем повели в село Тухля. Наступного дня ми з мамцею із заладованим харчами наплічником пішли на пошуки Любка. Всіх заарештованих помістили у великій стодолі, яку охороняли озброєні військові. З великими труднощами дістали дозвіл на прийом харчів, а через викуп домовилися про його звільнення. Яка доля спіткала інших, — невідомо.

Багато хвилюючих днів пережили ми серед гірської природи. На той час у Великій Рожанці розташувалася старшинська школа "Олені". Хлопці, мов ті орли, красиві, молоді — цвіт нашої нації, заходили до селян, які радо їх приймали. В хаті нашого господаря майже щодня були бажані гості. Найбільше запам'ятався Ярослав — "Козак", ве-

селий, з великими синіми очима, хвилястим волоссям. Серце тьохкало при зустрічі з ним. Він був інструктором старшинської школи. Як пізніше довідалася, звати його було Ярослав Косарчин, родом з Бучача. У 1946 році був нагороджений срібним хрестом. Батьки допомагали партизанам як могли. Годували їх, дарували свій одяг.

Був вересень 1944 року. Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям. На землі вже лежав шар такого листя. Була ясна сонячна днина. 21 вересня відбулася польова Служба Божа, під час якої склали присягу воїни старшинської школи. На свято запросили нашу сім'ю. Престол для Служби Божої був прибраний вишиттям, рушниками і килимами з нашої хати. Капелан виголосив патріотично-виховну проповідь. Кілька сотень вояків УПА вишикувалися для складання присяги. Кожний підходив до синьо-жовтого прапора, ставав на коліно і цілував його. Це була надзвичайно зворушлива картина, і я проронила сльозу. Концерт було організовано силами талановитих вояків, поставлено багато жартівливих сцен, гуморесок, а також уривки з вистави "Тріумф прокурора Дальського". Довкола виднівся густий смерековий ліс, біля підніжжя гори за довжелезними столами відбувався спільний обід. Трапезували з металевих мищинок однією теплою стравою, яка нагадувала зупу зі всіма смачними приправами. У супроводі вояків, уздовж патрулів добиралися додому.

Наприкінці жовтня 1944 року почалася більшовицька навала. Протягом трьох днів і ночей під звуки моторошних вибухів гранат, стрілянини, дорогою через село, прямуючи на захід, ішли повстанці УПА. Молоді і старші, жінки і дівчата зі зброєю в руках, голодні, змучені, припорошені, з похиленими головами, вони справляли гнітюче враження. Але були й такі, що гордо йшли назустріч невідомій страшній долі. А лави сунули тяжким, повільним кроком. Усі верстви українського народу в Галичині вважали УПА своїм рідним військом, останнє віддавали, щоб допомогти їм. Наша мамця з жінками зі села організувала випічку хліба. Вони варили теплу страву у великих котлах зі зібраних від селян продуктів. Молоді дівчата разом зі мною стояли

при дорозі і роздавали повстанцям страву і хліб. Селяни разом з нами довго стояли на подвір'ї і дивилися вслід війську, доки воно не зайшло у темний ліс, по другий бік села.

У 1944 році, коли ми повернулися з Карпат до Львова, наша хата стала зв'язковою. Після приїзду до нас завітала Галина Дидик. Ще раніше вона часто заходила до нас. По знайомилися батьки з нею через письменника Миколу Голубця. Ми знали, що вона зв'язкова у Романа Шухевича. Для конспірації стала "Молочаркою". Одночасно з Галиною до нас прийшла Мартуся, синьоока дівчинка зі світлим по плече волоссям. З тих пір часто до нас приходила з різними завданнями від УПА. Приходили також Лёня Сеник, Данця Пилипчук, Дарця Гусак, Оля Ільків, Іра Козак та інші.

З-поміж них згадалася мені незабутня Катерина Зарицька, провідниця жіночої мережі ОУН. Вона разом з головним провідником УПА Романом Шухевичем брала участь у процесі Троцького. Катерина Зарицька організувала і очолила "Український Червоний Хрест", до якого залучала українських патріоток. Була взірцем для усіх, скромною, привітною, лагідною, водночас суворою і вольовою. Ніколи не нав'язувала своєї думки.

Зв'язкова Українського проводу ОУН, УПА Галина Дидик спочатку організувала "Український Червоний Хрест" на Тернопільщині, згодом керувала всією організацією.

Про особу Романа Шухевича — легендарного повстанського командира, генерала-хорунжого Тараса Чупринку, про його революційну, повстанську та політичну діяльність написано чимало, але скільки б про нього не писали, ніколи не буде забагато. Він — уособлення героїчної боротьби українського народу, його прагнення до волі, до незалежного державного життя. Він — наша слава, наша гордість!

Вперше я зустріла його влітку 1947 року біля дверей корпусу кафедри рентгенології Львівського медичного інституту. Добре пам'ятаю провідника. Був високим, кращим, з гордою поставою, приємним обличчям. Мав хвилясте, руське волосся. Ретельно виголений, акуратно зачесаний. Командир захворів, і мій брат Любомир привів його на консультацію. Для встановлення діагнозу потрібне

було рентгенологічне обстеження. Заздалегідь вуйко д-р. Лотович домовився з доцентом Криштальською з кафедри рентгенології медінституту про обстеження і висновок. Я за домовленістю з медсестрами-монахинями, які там працювали, мала відчиняти і зачиняти двері бокового, запасного виходу на ключ. При цьому треба було зберігати повну конспірацію. Після рентгенологічного і клінічного обстеження генерала Любомир провів його на місце призначення.

Одні борються зі зброєю в руках, інші допомагають у цій боротьбі. Я також включилася в роботу. З різних аптек Львова, особливо з ветеринарної, що на вулиці Пекарській, купувала в більшій кількості медикаменти, які були в банках, не розфасовані. Ціанистий калій як сильна отрута потрібний був для підпільників, щоб у безвихідних ситуаціях живим не дістатися у руки ворога. Випари ціанистого калію пахли мигдалем. Я разом з братом Любком запаювала його в ампули.

Дістала я також розпорядження піти на Новознесіння, де проживали батьки Лёні Сеник, віднести "грипс" і дістати відповідь. Треба було стежити, щоб не тягнувся за мною "хвіст".

ІНСТИТУТ

У післявоєнні роки ми з Любком вчилися у Львівському медичному інституті. У той час до інституту вступало багато молоді зі всієї України і Радянського Союзу. Були студенти, які відслужили у війську, учасники війни. Молодь виявляла бажання вчитися — менше уваги приділяла розвагам — та й не до них тоді було. Більшість не мала у що вдягнутися, що з'їсти. У нас у групі старостою був Юрко Петришин, круглий сирота, який недавно повернувся з війська. Мешкав він під дахом в однокімнатній квартирі. Мав одну шинель, яку стелив замість матраца, накривався нею і в ній ходив в інститут, часто приходив до нас, постійно був голодним. Мамця завжди годувала його, та й у торбу харчів давала. На практичних заняттях можна було побачити таку картину: студенти дружно до кінця занять з'їдали до крихти пайок чорного хліба.

У нас удома часто збиралася молодь. Батьки завжди були гостинні, панувала приємна, тепла, доброзичлива атмосфера. Незабаром в інституті почалися арешти. Студентів і викладачів забирали по одному зі занять, на вулицях, з домів. Любомиром радянська служба безпеки зацікавилася наприкінці 1946 року. 20 грудня, уночі, його забрала міліція під приводом побиття якоїсь дівчини. Звичайно ж, це була лише зачіпка, щоб натрапити на слід. Наступного дня його заарештували. Протримали кілька днів, намагаючись "змінити" його думку про комунізм і націоналізм. Слідчий старався переконати, що тільки при співпраці з органами він зможе стати людиною. Любомир думав про одне: вирватися на свободу і втекти. Перед Різдом Христовим, 6 січня 1947 року він отримав наказ втікати зі Львова. Після Святої вечері, попрощавшись з усіма, пішов у підпілля. Батьки благословили його на той почин. У хаті вже опустіло, настала непривітна тиша. Жвавий ритм життя сповільнився. Батьки на очах змінювалися, стали мовчазними. Татко почав сивіти, у мамці з'явилися перші зморшки під очима.

Любка у той час чекало відповідальне і важливе завдання. Він увійшов до складу учасників підпільної "хати" (штаб-квартири головного командира УПА і голови проваду ОУН), яка була в Княгиничах, але проіснувала недовго після провалу в Ходорові 21 вересня 1947 року на залізничній станції Катрусі Зарицької — "Мані", котра повинна була вийти на зв'язок. "Хату" негайно ліквідували. 22 вересня того ж року Любка був поранений у бою з енкаведистами і потрапив у полон. Пізнього вечора, після чергування у лікарні я застала батьків у розпучі, зрозумівши, що сталася трагедія, на яку можна було чекати кожної хвилини. До помешкання увійшла незнайома жінка і повідомила про те, що на станції Рогатин бачила, як важкопораненого, молодого партизана кагебісти кинули на фуру. Подорожниця не розповіла. Не дала опам'ятатися батькам, швидко вийшовши з помешкання.

АРЕШТ БАТЬКІВ

Зоряної ночі 6-го квітня 1948 року пролунав стукіт у двері нашого помешкання на вулиці Курковій, 40 (тепер вул. Лисенка). На вимоги і крики, які лунали чимраз сильніше, татко тремтячою рукою відчинив двері. До помешкання вдерлося шість енкаведистів. Розбрелися по всіх кімнатах. Один з них у ранзі капітана пред'явив ордер на обшук і арешт батьків. Дав наказ усім сісти на підлогу в різних кімнатах, заборонив розмовляти між собою. Обшук провели дуже докладно, після чого в помешканні вчинили погром. Усе це відбувалося під акомпанемент грубої лайки і нецензурщини. О 4-й годині вночі вивели мамцю, не дозволивши нічого взяти зі собою і попрощатися з нами. Татко часто хворів на серце (грудна жаба) — дістав важкий серцевий напад. Мені заборонили надати йому медичну допомогу. Важкохворого, при неповній свідомості, винесли його з помешкання і, як колоду, кинули в машину. У квартирі тривав обшук. Забрали велику кількість літератури, журналів, газет. Після арешту батьків у помешканні залишилася тітка Ліна. З піднятими вгору руками вона молилася, благаючи Божої помочі. Вранці після трагічної ночі пішла до бабусі, котра мешкала з дочкою Анізією і зятем Матвієм Лотовичем. Але, на жаль, те ж горе спіткало й вуйка. В цю саму ніч його заарештували.

Тета Ніза, сестра мамці, в розпуці залишилася сама з двома маленькими доньками Галусею і Зіркою. Тета свого чоловіка Матейка обожнювала. Її коханий чоловік, можливо, назавжди покинув її. Життя стало нестерпне без нього. Під час обшуку енкаведисти забрали багато цінних речей.

Вуйко народився у свідомій селянській родині на Тернопільщині. Медицину студіював у Варшавському університеті, а завершив навчання у Львівському медінституті. Студенти цінували його за простоту, дотепність і глибокі знання. Він доброзичливо ставився до молоді. Завжди на перший поклик родини радо допомагав. До вступу мав відповідну практику у селі Новий Милятин. Десятки фір з

хворими чекали на його прийом. З усіх довколишніх сіл з'їжджалися люди. Про нього добре відгукувалися, був виrozumілий і терпеливий. Багато працював над собою. У 1946 році захистив кандидатську дисертацію. 1947 року захворів генерал Шухевич, і Любомир разом з провідником приїхав на помешкання до вуйка у Львові на вулиці Острозьких, 5. Разом з ним приїхали зв'язкова Ганна Дидик і син генерала Шухевича Юрій. Юрко, перебуваючи в дитячому будинку, був позначений татуюваними цифрами на руці. Зняття татуювання провів лікар Лотович. До вуйка також приходили на консультацію інші члени проводу. Він завжди радо допомагав і казав: "Участь у визвольній боротьбі мусить взяти весь народ, щоб ми, українці, перестали бути рабами".

Йдучи до вуйка Антона Давидовича, я замислилася. Кудись поділися сили, ноги підкошувалися. Довкола нікого не бачила. В помешканні вуйка була подібна картина. Тета Іванка тремтячими руками обіймала маленьких діточок. Івася, Ростика, Дарусю, обливаючись гіркими сльозами. Заарештовано вуйка Антона. Я усвідомлювала, яка гірка доля чекає її і дітей. Отож, на плечі лягли всі турботи. Тим більше, що сама була нездорова, в очікуванні четвертої дитини, сіро-жовте набрякле лице, червоні, запухлі від сліз очі, за ніч з'явилось посивіле пасмо волосся.

З трепетом я переступила поріг дому вуйка Михайла-Славка Давидовича (вуйко Михайло мав два імені. І так ми його кликали). Назустріч вийшов 14-річний брат Павлусь. З опущеною головою, пошепки сказав: "О шостій годині ранку забрали татка і мамцю, кудись повезли". Він залишився один. Що йому робити? З думки не сходили тета Стефа і вуйко Михайло-Славко. В родині вони були еталоном, ходячою добротою, останню сорочку віддали бідному. Неймовірно жаль їх стало. В їхньому власному будинку на вулиці Сінній, 11 на Замарстинові деякий час жив Юрко Шухевич, ровесник Павлуся. Хлопці дружно проводили час. Юрка привезли з дитячого будинку. Тета з вуйком пригорнули його до себе, як рідну дитину. Юрко був цікавий хлопчина, розумний, з відкритим поглядом сірих очей. За свої 14 років багато пережив. Кілька разів під

охороною провідував сина повстанський командир Роман Шухевич.

З арештом батьків минули безжурні студентські роки. Життя повернулося в інше русло. З'явилося багато нових обов'язків. У той час я була матеріально незабезпечена, а святим обов'язком вважала допомогти батькам і наполегливо вчитися, щоб своєчасно скласти екзаменаційну сесію. І коли б не взяла до рук книжку, перед очима завжди стояв образ батьків, брата.

У дві запечатані кімнати нашого помешкання вселився прокурор, повністю забрав мебльоване помешкання зі всіма речами, придбаними батьками. В короткому часі виселили мене і тету Ліну, яка раніше жила з нами. Кожної неділі я стояла на "барахолці", продавала речі. У той час не було для мене більшої радості, як передати та дістати написані слова: "Передачу одержав". Ще з ночі треба було зайняти місце недалеко від того віконечка, яке від 8-ї години ранку на якусь мить відчинялося, щоб забрати заяви від охочих віддати передачу. А їх було тисячі. За деякий час віконце знову відчинялося і зачитували прізвища тих, для кого приймають передачу. На той час гомін натовпу затихав, люди лише повторювали прізвища, щоб усі могли почути. Інколи цілий день, до пізнього вечора треба було вицікувати того моменту, коли приймуть передачу. А найважливіше було отримати відповідь, бо тільки так можна було довідатися, чи ув'язнений перебуває ще в тюрмі. В серпні таткові передачу не прийняли. В заяві було написано: "Он болен". Це мене стривожило, бо свідомо була про стан його здоров'я. Під прокуратурою сотні людей, вистояла свою чергу до пізньої години і отримала відповідь: "Іван Полюга хворий, знаходиться в лікарняній тюрмі. Прийом передач заборонено".

У вересні знову не прийняли передачі. В заяві значилось: "Он выбыл". На запит начальника тюрми, до якого з трудом дісталася, відповіли: "Его нет, он умер". Мені стало погано, на якусь мить знепритомніла. В розпучі мало що пам'ятала. Зі своїм горем пішла поділитися з бабусею. Ніяк не хотіла змиритися з думкою, що татко помер.

Перебирала в пам'яті знайомих, які могли б дати кваліфіковану пораду, зверталася до адвоката, але без розмови з прокурором ніхто не міг нічого сказати.

За кілька днів мені пощастило потрапити на прийом до прокурора, чергу до якого треба було зайняти ще з ночі, бо охочих потрапити на прийом було сотні. Після довгих очікувань прокурор дав відповідь: "І. Полюгу перевели до Києва". По дорозі зустріла професора Івана Крип'якевича, поділилася з ним своїм горем. Професор запропонував матеріальну допомогу, радив не кидати навчання в інституті, хоч як би важко не було. Це єдине, що мене може врятувати в житті.

Вночі виїхала до Києва. У столиці була вперше. Багато разів мріяла про цей день, але не при таких обставинах. Йшла незнайомими вулицями, все чуже і цікаве. Завдяки перехожим дісталася до республіканської прокуратури. Думки про татка не полишали мене. На диво, прокурор досить зичливо поставився до мене. Зовсім несподівано довідалася про свого найдорожчого брата Любомира, від якого близько року не мала звістки. Неймовірно втішилася, коли довідалася, що його відправили до Львова. Про татка дізналася, що перебуває в тюремній лікарні. Прийом передач не дозволено. Щиро раділа новині про брата.

ВІСТКА ВІД ЛЮБКА

Наступного дня, після повернення з Києва посылку з одягом, харчами для Любомира віднесла в тюрму на вулицю Лонцького. З радості плакала, коли побачила його підпис на заяві. Він живий! Прокурор не збрехав! У заяві, долученій до передачі для мамці, написала: "Цілує Люба". Таким чином подала звістку про брата.

В інституті доводилось часто пропускати лекції, практичні заняття. Були дні, коли зовсім не було можливості вчитися. Переважно готувалася пізніми вечорами, по ночах. Був теплий вересневий ранок 1948 року. Багряне коло сонця зачервоніло краєм неба, а відтак вийшло на синіючий простір. Настав день. Ще один день тривоги. На душі тривожно. Десь там у тюрмі були мої батьки, брат. Перед брамою інституту зустріла проректора доцента Петра Мельничука. Він був поінформований про трагедію, що сталася в нашій сім'ї, радив терміново виїхати зі Львова, перевестися в один із інститутів на Далекому Сході. Інакше не дадуть закінчити Львівський медичний інститут. До поради не можна прислухатися — потрібна була допомога батькам, братові.

Одного вечора на дзвінок у двері підійшла Нуся. На порозі з'явився військовий. У руках тримав записку від брата. Просив передати мені. Швидко пробігла очима. Знайомим почерком написано: "Знаходжусь в Києві, через три дні відправляю на етап". Сердечно подякувала гостеві за його чемність, настільки розгубилася, що забула розпитати, як записка потрапила в його руки.

В кімнаті, де я жила з двома товаришками-однокурсницями, метушня. Подруги прискорено завершували свої справи. Нуся доварювала кулешу, Оксана розкручувала папілськи з волосся в очікуванні Василя. Я залишила своє шиття мішечків для передач. Дівчата швидко допомагали зібратися в поїздку до Києва. З наладованим наплічником сіла в поїзд. Всю дорогу думала про зустріч з Любком. Чи дозволять? Як виглядає, чи дуже змінився, який стан здоров'я?

Удосвіта вдарте приїхала до Києва. Сніг поскрипував під ногами, мороз щипав ніс, щоки. Зима ввійшла у свої права. Далеко за містом пересильний пункт займав велику площу, обведену колючим дротом, щокілька метрів будки вартових з багнетами в руках. Довкола прожектори. У глибині подвір'я бараки із заґратованими вікнами, в які встромлені людські голови. В одному з вікон Любка зауважив мене. Голосно кричав, але лише поодинокі слова доходили. Через сувору заборону вартових на одному місці залишатися не могла.

На подану заяву начальнику пересилки про дозвіл на побачення з Любомиром Полюгою чекала понад п'ять годин. Цей час використовувала на ходьбу вздовж барака. Радість! Неймовірна радість! Дістала дозвіл на зустріч!

Разом зі мною в маленьку кімнату ввійшло ще п'ять незнайомих осіб. Кожний з присутніх зайняв місце за окремим столиком. Під конвоем ввели в'язнів.

ЗУСТРІЧ З ЛЮБКОМ

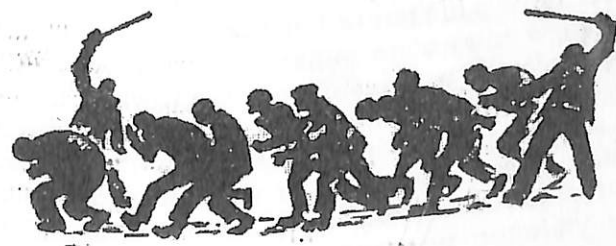
В'язні були неподібні до себе, дуже бліді, ходячі скелети з обстриженими головами, черевики без шнурків, обірваний одяг. Ледве ноги волочили. Третім через поріг переступив Любко. Я кинулась йому в обійми. І при цьому з рукава за комір кинула гроші, які заздалегідь приготувала. Зустріч була особливо зворушливою, адже ми не бачились майже два роки. А за той час пережили багато. Звернула увагу, що у Любка рухи лівої руки обмежені. Ой! Як затремтіло моє серце. На нашу зустріч-розмову виділено лише п'ять хвилин. За цей час старалися переговорити про найголовніше. Найболючішою для нас була розмова про татка. При розлуці гірко плакала. Дала волю сльозам. Свідома була того, що скоро не зустрінемося. Це ж Любка засуджено на десять років тюрми, важких таборів. Багато невідомого жде попереду. До пізнього вечора не покидала пересилку. Проходжувала раз по раз, заглядала у вікно. Любко довго не виглядав. Аж раптом почула крик: "Лови!" В кульці, зробленій з орного хліба, була записка. Від радості не чула втоми, цілу добу не спала, вистоювала в черзі з передачею, усе дурниці, головне, що Любко живий.

Після багатолітньої розлуки розповів про свою тернисту дорогу. Після важкого поранення в ділянці серця і лівого плеча та побоїв лежав на цементній підлозі в коморі. Не пам'ятав, як опинився у ній. Був дуже ослаблений, не мав сили повернутися на бік. Від високої гарячки неприємно, просив пити. На стогін прийшов черговий і в заіржавілій банці з-під нафти приніс воду. Знущаючись, почав копати, і Любко знову неприємно. Отямився у великій калюжі крові. Лівою рукою не володів, нестерпно боліла. Від болю і спраги кусав губи. Довкола рани розмножилися і паслися воші. В камері було важке, нестерпне повітря. Декілька днів в устах нічого не мав.

Легше стало, коли перевели в загальну камеру, друзі спільними силами виходжували, скроплювали водою, ділилися своїми харчами. Через два тижні з Рогатинського КГБ його перевезли до Станіслава (тепер Івано-Франківська),

там запроторили в холодну вогку камеру-одиначку в підвалі. Перші дні не викликали на слідство. Раз на день відкривали залізні двері, і черговий через "кормушку" встромлював 300 грамів хліба і склянку води. Спокій не тривав довго. Почалися допити. Першої ночі вивели на слідство дуже безсилового. Слідство тягнулося чотири години (про що сказав слідчий). Допит вівся з брутальною лайкою і сильними ударами по руці. Від болю неприємно.

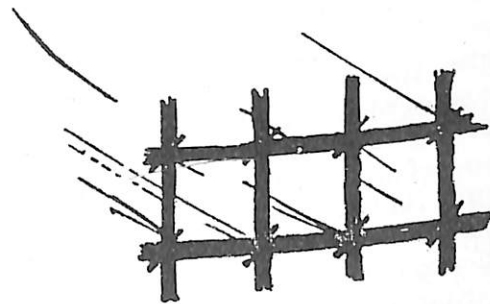
У тюрмі в Івано-Франківську дні проходили повільно. Втрачав рахубу часу. Щодня вночі виводили на допит. Знесилений, старався обіпертися об стіну, за що дістав сильний удар по руці. Незадоволений відповіддю Любка: "Не знаю, не чув, не бачив", слідчий зганяв на ньому свою злість катуванням. Деколи на допомогу викликав зі сусідніх кабінетів таких самих, як він. Своїми діями неодноразово доводили жертву до неприємності, відливали водою. Вночі конвоїри тягнули в камеру. Від високої гарячки маячив, мав провали пам'яті. У грудях відчував сильний біль. За кожним видихом наче обпалювало вогнем, було таке відчуття, що розірве грудну клітку. Ліва рука не працювала, рана сильно дошкуляла. Першого місяця слідство тяглося майже до ночі, рідше вдень. Не пам'ятає допиту, який би відбувався без знущань. Після двох тижнів його перевели в карцер, у глибокому підвалі з цементною долівкою, по кістки залитою водою. Лягти чи сісти було неможливо. Змушений був увесь час стояти. Сильно застудився, з високою гарячкою його перевели в одиначку, де просидів сім місяців. Не чув людського слова, довкола тюрма, стіни. Після 187 днів, проведених в одиначці, засуджений "ОСО" за ст. 54-1а – 11 на десять років каторжних робіт.

ПЕРШИЙ АРЕШТ

На вулиці Кохановського (теперішня вулиця К. Левицького) два кремезні чоловіки в цивільному вхопили мене за руки і заштовхнули в легкову машину "Победа". Закричала: "Хто ви?" "Що вам від мене потрібно?" Шофер крутнув кермо і через кілька хвилин машина запищала і зупинилася на вулиці Дзержинського (теперішня вулиця Вітовського) перед управлінням МДС. Це було 20 жовтня 1948 року, коли я поверталася з інституту. Охоронці повели мене коридором на перший поверх. Опинившись в одному з кабінетів, побачила широкоплечого чоловіка років сорока, в цивільному. Рудавий, у вічі впало жовто-набрякле обличчя. Кілька хвилин пильно приглядався до мене. Забрав від мене течку, в якій були халат, книжки, конспекти, ручка. Розкинувши аркуші паперу на столі, почав ставити запитання. Він застерігав мене, що я повинна розповісти все — про свої зв'язки з націоналістами, ОУН, УПА, про допомогу "бандитам", про всю свою "антирадянську" діяльність. Він посадив мене на стілець, який був прибитий до підлоги, викрикував над головою: "Давай рассказывай", застосовуючи лихослів'я. Слідчий одразу заявив, що знає про мене все зі слів підсудних, а також родичів, що довго зі мною морочитись не буде, а примусить мене все розповісти. Після моєї довгої мовчанки і відповіді, що я нічого не знаю, поставив мене під стіну, обхопив голову руками, вп'явся пальцями у волосся і ритмічними ударами бив головою об стіну. В голові з'явився дзвін, відтак головокружіння, знепритомнівши, я впала на підлогу. Відчинив квартиру — в кабінет прилинуло свіже повітря і я прийшла до тями. На всі його запитання байдужим голосом відповідала: "Не знаю, я нічого не знаю". Години збігали, минала ніч, надворі світало, а слідчий усе випитував про "бандитів" з лісу, про мою допомогу братові і співпрацю з партизанами. Зі злості кричав, бив кулаками по столі, замахувався вдарити, а відтак з цілої сили вдарив по плечах, по голові. Розлючений вибіг з кабінету. Через кілька хвилин разом з ним увійшов молодий чоловік, і він наказав йому

забрати мене. Більше місяця я днями стояла в коридорі під стіною із закладеними за спину руками, без найменшого руху. До камери не заводили. Слідство велося ночами. Від тривалого стояння ноги попухли, тіло стало важким. А найтяжче було в безсонні ночі. Протягом усього часу слідчий не давав можливості прилягти на підлогу. Коли раніше закінчував допити, ставив біля мене чергового, щоб не прилягла, а сиділа на табуретці. Під час зізнань Гаїна Дидик, Мартуся Пашковська, Ляоня Сенік, Оля Ільків та інші. Мої відповіді завжди були одні й ті ж: "Не знаю".

П Р О В О К А Ц І Я

15 листопада ввечері слідчий подивився на годинник і заметушився, захопив папери слідства в нову жовту військову тонку торбину, силоміць виштовхнув мене з кабінету, посадив у машину "бобик" і у супроводі двох кагебістів повіз в напрямку до Золочева. Заздалегідь повідомив, що везе на очну ставку з братом Любомиром. Наочно доведе мою участь в УПА. Деякий час їхали по шосейній дорозі. Дощ зі снігом бив по вікнах. Несподівано машина забуксувала, перестала працювати, затарахкотіла і зупинилася. З брутальною лайкою слідчий вийшов із авто і почав допомагати шоферові в ремонті. Назустріч під'їхала фіра, запряжена кіньми. Слідчий зупинив і наказав візнику розвернутися і відвезти мене з охороною до Золочева. Господар відмовлявся, невдоволено бурчав, та розвернувся кіньми, і ми поїхали. З шосейної дороги повернули на польову, в глибину лісу. Холод чимраз більше дошкуляв. Накапав дощ зі снігом, дув сильний вітер. Я у той день мріяла про теплий куток, ліжко, горнятко чаю з хлібом. Здалеку почула стрілянину. З лісу несподівано на нас напали "бійці УПА". Їх було небагато, близько шести. Бій був короткий, дуже гучний. Запам'яталися стрілянина з автоматів, вибух гранат, яскраве світло і "мертві" охоронці в крові. Один з них лежав головою вниз, другий зверху. "Свої з лісу" перемогли. Кілька "бойовиків з УПА" сіли на фіру. Один з них зав'язав мені очі хустиною, накинув мішок і нахилив униз головою. Вдоволені перемогою, жартували, співаючи партизанську пісню. Через короткий час фіра зупинилася, і два бійці попід руки повели мене до стайні. Розв'язали хустину, і при світлі каганця я побачила отвір — вхід до бункру (а може, це колись була пивниця), зі страхом спустилася у підземелля. Схилена в пояс, йшла темним тунелеподібним коридором. Зупинилися в маленькій кімнатці 2,5 x 2 м, у котрій було дуже вогко, по стінах стікала вода. На малому столику блимав каганець, стояла друкарська машинка і хаотично були порозкидані література, листівки. Біля обох стін — дерев'яні пріча. На одному

з них лежав "друг провідник". Чоловік у цивільному, середнього зросту, з ясним, хвилястим волоссям, з малими напіврозплющеними очима, при розмові ще більше примружувався. "Друг провідник" піднявся і уважно став приглядатися до мене. Один із бійців витягнув зі старої, знищеної військової ташки папери мого слідства. Спершу привітався словами "Слава Україні". Розказав про бій у лісі і про те, як, ризикуючи життям, рятували мене, вирвали з рук чекістів. Перегортаючи папери, він дивився на мене і монотонно сказав: "З матеріалів слідства можна буде з'ясувати, що ви за пташка". Досить уважно розглядав їх. На всі запитання відповідала слідчому. Годинами велася "люба" розмова. Невдоволений відповіддю, свою злість зганяв на бійця, який привів до "бункру" комсомолку. Сильно вимучена, втомлена, не відчула, як задрімала, примостившись на прічу по другому боці. Вперше за місяць прилягла. Прокинулася від болю голови і холоду. В бункері з'явилася ще два бійці. Між собою "друга провідника" звали Орлом. Велі розмову про недавній бій, дали мені читати підпільну літературу і летючки. Скаржилися, що, крім хліба, нічим пригостити мене не можуть, та надіються, що скоро роздобудуть харчі. Наступного дня прибули нові "герої". Вихвалялися нападом на кагебістську машину і здобуттям зброї. У доброму настрої співали партизанські пісні і питали, чому їм не вторую. Під час розмови цікавилися батьками, братом, а також питали, чому я така замкнута і стримана. Запевняли, що зі мною нічого не станеться.

З поломки "бобика", інсценізованого бою у лісі, передачі документів слідчого з нової течки до другої, старої, а також зіграної комедії в бункері я зрозуміла, що це більшовицька провокація, хоча раніше про таку ніколи не чула. Незабаром до бункера влетів захеканий молодий "упіст", повідомив про те, що частина лісу, де ми знаходимося, обложена військами КГБ і нам загрожує небезпека. Три дні ми були у так званій облозі. Лежала на прічі в плащі, чоботах, які стиснули набряклі ноги, замерзла, знесилена, без їжі. Тремтіла від холоду. Цілими ночами ока не зімкнула. Після триденного голодування принесли в заіржавілому горнятку гаряче молоко. Прикладала до рук, грудей, щоб трошки зігрітися, пила малими ковтками. До бун-

кера приходили все нові "бійці". Майже кожного вечора приходив Орел. Серед присутніх був, на перший погляд, статечний чоловік, який відрекомендувався товаришем татка. Сказав, що добре знає всю нашу родину, багато разів бував у нас удома. Назвав мене Сайцею — так кликали мене рідні. Детально описав помешкання, а також розміщення меблів, звернув увагу на велику домашню бібліотеку. Назвав тих, які приходили до нас з підпілля. Старався увійти в довір'я. Як павук обплутував свою жертву.

Різні методи, які лише можливо, застосовували, але вони не дали позитивного результату. Орел вирішив закінчити допит. У куті, під пріччям, де він постійно сидів, лежав грубий шнур зі зробленою петлею. Накинув мені зашморг на шию, тримав кілька хвилин і затягував. Один із присутніх запитав, що хочу сказати перед смертю — більше панькатися зі мною не будуть, бо переконані, що вороже ставлюся до українських партизан, комуністка, а такої, як я, не місце на землі. Почула, як у грудях затремтіло серце, холодний піт виступив на лобі. В очах потемніло. На столику миготів каганець, чорна кіптява піднімалася до стелі. В голові, як у калейдоскопі: згадала батьків, які були найвищою силою, що боронила в житті, любили мене, пестили. Своє життя присвятили нам — Україні і дітям. Перед очима стояв брат Любко, якого любила понад усе щирою сестринською любов'ю, тривожила думка про його долю. А тепер ця смерть!.. Почала молитися: прохала помочі в Бога. Хвилини промайнули немов життя. Неначе прокинулася після важкого сну — з іронічною посмішкою і словами: "Знай, партизани — гуманні люди, і дарується життя і такої, як ти" Орел зняв зі шиї зашморг. Після невдалих спроб зламати мене не вдалося. За наказом Орла вивели мене надвір. Знесилена, ледве стояла на ногах, поправила хустину на голові, заховала нечесане волосся, пішла за провожатим. Перед виходом з бункера знову зав'язали очі. В обличчя повіяло холодним свіжим повітрям. Ноги підкошувалися, не було сили йти, спотикалася, вдарялася об дерева. Продираючись поміж кущами, після довгої блуканини, втомившись, спіткнулася об товстий дубовий корінь і впала. Піднявшись, на одному з пнів присіла відпочити. Навкруги таємничий ліс і темна ніч гнітили холодом. Од-

на. Не знала, в якому напрямку йти, очима шукала доріжку. Дужче закуталася в хустину, яку скинула з очей, і пішла, минаючи дерева. Переслідувала думка, що напевно в лісі розстріляють мене. Далеко-далеко почула гавкання собак і попрямувала туди. Здогадалася, що там повинні бути хати. Почало світати, починався день. Надворі сніг, мов крізь сито сів, усе небо облягло сірими хмарами. На небі ані смужинки ясної — скрізь простягалася сіра заслона і ні в одному місці не розгорталася. Було холодно, і туман окутував усе навколо. Біля крайньої хати зупинилася. Жінка на подвір'ї з ліхтарем скрикнула. Не сподівалася ранньої гості. Запросила до хати, дала води, помитися, зачесатися. Від господині довідалася, що село називається Іванівці, недільний день (бо загубила рахунок у днях).

З тих пір минуло десять днів. Дорогу до церкви показали дві зустрічні жінки. Перед відкриттям церкви обійшла подвір'я, кладовище. На багатьох гробах не було прізвищ — загинули трагічно. Помолилася за їхні душі. Певно, озивався у мені голос крові, що ніхто з цих людей не чужий, кожен із них — моє коріння. Могили щільно тупилися одна до одної.

Перед початком Служби Божої я підійшла до священика і висповідалася. Під час сповіді попросила отця дати мені гроші на квиток до Львова. Відтак розповіла, що перебувала в особливих обставинах. Переслідувала мене думка про неможливість повернутися додому, оскільки мене знову могли заарештувати. Подала адресу бабусі і просила дати знати, де я. Священик перейнявся моєю розповіддю. Після закінчення Служби Божої дяк вручив мені гроші на дорогу. Скінчилася відправа в церкві, і народ висипав на цвинтар. Господарі обсіли довкола церкву і балакали про свої клопоти та розповідали новини. Дехто навіть люльку закурив. Газди розходилися по домах.

У супроводі шкільного товариша, котрий випадково їхав у той час, добралася додому. Товаришки Дозя, Нуся і Оксана Мельничук, з якими у той час після арешту батьків і брата мешкала, зі сльозами на очах зустрічали свою подругу. Першою провідала мене бабуся, журилася мною і сказала: "Ти змарніла за той час. Бліде твоє обличчя ще побілішало, здавалося, аж світилося наскрізь під чорним во-

лоссям". Очі якоюсь темною пеленою покриті, біля лівої брови вже позначилася невеличка зморшка — перший слід муки...

Розповіді про пережите з великою увагою і співчуттям вислуховував рідний брат Оксани Володимир.

ДРУГИЙ АРЕШТ

Після тримісячної перерви в інституті я знову повернулася на виклади. З вирозумінням поставилися до мене викладачі — дали можливість відпрацювати пропущені заняття. Після закінчення четвертого курсу я дістала скерування у міську лікарню Стрия для проходження практики. З двома одногрупницями-подругами Славою Почаївською і Дарцею Служинською винайняли кімнату на околиці міста. Господиня, завжди усміхнена, гостинна, любила з нами поговорити. Часто до неї ввечері приходили гості на преферанс. Пан Василь умів ворожити на картах. На прохання господині він нам розклав пасьянс. Слава раптом почервоніла, очі налили слізьми, опустила голову, попросила, щоб перестав розповідати. Дарці сказав, що її коханий має другу, що з ним під вінець не стане. А переді мною стояла довга дорога і державний дім, розлука з друзями та інститут, як у воду дивився. Кожну з нас огорнули сумні думки. Всю ніч не спали. У Слави повіки припухли від сліз. Вона призналася нам, що її чоловік загинув в УПА. Гаряче любила його, був студентом університету і лише рік вони прожили разом. Дарці важко було змиритися з думкою, що Юрко, котрий освідчувався їй, кохав щиро, має другу. Призадумалася і я над своєю долею. Я усвідомлювала, що за мною рано чи пізно прийдуть. Відчувала, що за кожним моїм кроком стежать.

На шостий день практики в лікарні, вранці, ми всі троє вийшли разом. Не могли намилюватися красою природи. Квіти понаставляли свої голови, немов усміхалися до нас. Довкола лани золотистої пшениці, мов море, гоїдалися від вітру. Йшли повільно, підспівуючи. Назустріч, підбігаючи, задихана, вийшла з лікарні однокурсниця і повідомила, що на мене чекають у кабінеті головного лікаря два чоловіки в цивільному. На зустрічній машині приїхала до Львова. До пізньої ночі просиділа у бабусі. Прощалися зі слізьми на очах — передчували, що бачимось востаннє. 16 червня 1949 року в квартиру ввійшли майор МВС, озброєні солдати та кілька людей у цивільному. Непрохані

гості почали обшук, під час якого з-під подушки забрали мій золотий годинник, а також перстенець, який лежав на столі. Після ревізії дозволили мені взяти одяг, деякі харчі. Перед образами Ісуса Христа і Матері Божої я помолилася і віддала себе під їхню опіку. Легковою машиною перед світанком вулицями рідного Львова повезли мене в тюрму на Лонцького. Настав різкий поворот у долі нашої родини, почався новий період у моєму житті.

Після брязкоту залізних дверей, які зачинилися за мною, двоє здорованів, котрі везли мене, наказали дати руки за спину і повели в лазню в приміщенні тюрми. Один із них витяг бритву і наказав мені роздягнутися догола. Коли я опиралася, почав силоміць здирати одяг. Я кричала, боролася, але сили були нерівні. Невдовзі я стояла гола, а він ножом зрізував гудзики з мого одягу, витяг гумки з натільної білизни, шнурки з мештів, забрав шпильки з волосся. Після обшуку, голу, відвів мене в інше відділення. У ньому було кілька енкаведистів, котрі нахабно насміхалися наді мною. У лазні милася холодною водою, не було рушника, щоб повитиратися. Прийшов молодий тюремний перукар у брудному халаті і вп'явся тупою бритвою у моє волосся. У той час я відчувала свою безпомічність. Після цієї "обробки" я стала справжнім арештантом. Наглядачі, видзвонюючи ключами, повели мене довгим темним коридором на нову "квартиру". Повз мене вели якогось нещасного, і раптом пролунала різка команда повернутися лицем до стіни. Такий був порядок. У в'язня вичавлювали все людське, принижуючи його гідність. У середині коридору скрипнули залізні двері камери № 16, і я опинилася у ній.

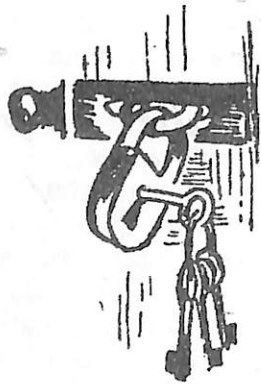
В ПОЛОНІ ЗЛА

Камера мала два скріплення, одне вікно з дерев'яними дошками, крізь яке було видно лише шматочок неба. У камері було тепло і досить ясно, в кутку стояла "параша". Галя зацікавлено дивилася на мене. Обличчя мала бліде, з великими сірими очима. Привітно прийняла мене. Доброзичливо допомогла привести мій одяг до порядку. Я ще не була пристосована до тюремного життя. Штани злітали, одною рукою підтримувала їх. Волосся спадало на очі, розхристана. Галя витягнула голку, заховану в матраці, з марлі висмикнула нитку і сама пришила гудзики, зроблені з хліба, зі сірника зробила шпильку до волосся. Скаржилася на свого слідчого, котрий фізично над нею знущався, у розмові була відверта — старалася ввійти у довір'я. Як тільки Галю повели на слідство, тут же почувся стукіт із сусідньої камери. Азбука морзе — крапка, тире, крапка. На жаль, її я не знала. Через невеликий отвір у стіні біля підлоги мене попередили: "В камері провокатор — будьте обережні! Не вірте їй. В кожній камері є донощик". І все ж таки мені важко було повірити, що Галя, подруга по нещастю, може доносити. Поволі пригадувала, що ще на волю, до мого арешту, хтось із "сексотів" був закріплений за мною, пильно стежив і про все інформував своїх "патронів" із МГБ. І це могла бути одна з моїх найкращих товаришок. Ні, я в це повірити не могла, бо була переконана, що немає у світі більшого і страшнішого злочину, ніж фальш, обман і підступна зрада.

Вперше повели мене на допит. Слідчий сидів за столом, підперши рукою щоку. Перед ним на столі лежав розкиданий папір, а збоку стояла розпочата пляшка горілки й склянка. Черговому, що привів мене, наказав вийти, а мені вказав рукою на табуретку, прикріплену до підлоги посеред кімнати. На обличчі — іронічна посмішка. Налив у склянку горілки і випив її одним духом. Допит почався з примітивних запитань. З табуретки шарпнув мене за руку, підвів до вікна, розсунув фіранку, і я побачила тюремне подвір'я. В очі кинувся ряд вікон із приробленими бляша-

ними дошками, щоб в'язням не було видно сонця. Він застерігав мене, що якщо буду говорити правду, то невдовзі опинюся на волі, а якщо ні, то жде мене важка, непосильна праця у таборах Сибіру. Був спокійний, ідіотично посміхався.

Поступово під час слідства я переконалася, що Галя, котрій я у дечому довірилася, все переказала слідчому. По-над тиждень ми розмовляли про все, тільки не у справі слідства. Відчувши, що я не щира з нею, Галя розплакалася і почала імітувати серцевий напад. Коли я привела її до тями, вона істерично заплакала. Можливо, що крихта совісті залишилася в її душі. І вона почала розповідати, що була студенткою університету, в підпіллі працювала зв'язковою і одна подруга, Марійка, видала її, за що вона тепер відбуває покарання. Галі щодрутий день приносили передачу, якою вона ділилася зі мною. Конче хотіла переконати мене, що вона — велика патріотка України. Після 10-денного перебування з Галею мене перевели в загальну камеру.

СПОГАДИ ПРО ТЮРМУ

Коли ввійшла в загальну камеру, мене з усіх боків оточили жінки — хотіли стати ближче до мене, щоб вдихнути "запах волі", який увірвався в камеру разом зі мною. Більшість з них перебувала під слідством уже довгі-довгі місяці. Кожній хотілося дістати хоч якусь вісточку з волі, з того світу, від якого відгороджувала їх тюремна стіна, хотілося щось дізнатися, почути таке, що дало б їм надію. На їхніх обличчях блищали очі, повні надії і відчаю. Серед них були старші, молоді і зовсім юні, чудові жінки України.

Великим порятунком для мене була пані Софія Постолок. Вона перша подала мені руку допомоги. Попросила дівчат зробити мені місце біля себе. Відразу попередила мене, що в камері є сексотка і треба бути обережною у розмові — про справу не говорити нікому і ні з ким не ділитися своїми потаємними думками. Пані Софія була повна, невисока на зріст жінка, років 40, з чорним прямим волоссям, з великими сіро-зеленими очима, які випромінювали тепло. Щирість погляду і правильні риси обличчя свідчили про доброту. По зморшках можна було пізнати про пережите горе і великий життєвий досвід. Впевнені і рішучі рухи вказували на твердість характеру. Вона як магніт притягувала до себе, як досвідчений зек підказувала мені, як повестися у тих чи тих ситуаціях. Пані Соня часто клала мою голову собі на коліна і ніжно, по-материнськи пригортала до себе. Не маючи нікого рідного і близького, я мимоволі горнулася до неї. Вона невдовзі замінила мені маму, а я їй дочку. З панею Софією ми по чергово оголошували голодування. Я домагалася дозволу одержувати передачі від бабусі, вона — зустрічі з дочкою Ірою, яка сиділа в тій же тюрмі. Коли голодувала я, пані Соня ділилася зі мною своїм пайком, а я, навпаки, з нею. Підтримувала потаємно від "хижого ока". Як кожна українська жінка любить прибрати своє помешкання, у час між допитами пані Постолок ліпила з хліба коники, півники, пєсики і виставляла їх на вікно камери. Великою радістю було бачити гостей з волі, пташок, які прилітали поживитися

"витворами мистецтва". Охоронці часто спостерігали за тим через віконечко камери і називали її "колдунею", думаючи, що викличе духів, і трохи побоювалися. З її присутністю у камері було легше жити.

В загальній камері було важке нестерпне повітря. В куті стояла "параша" — велика залізна бочка з нещільно прикритою покришкою, яка служила за туалет. У камері ліжок не було, всі спали на голій підлозі, стелили собі, хто що мав. Протягом цілої доби, при самому суфіті світилася лампочка, обведена залізним дротом. Спали посередині камери на спині, світло лампочки висіло над нашими головами. Вночі часто відкривалися залізні двері, — жінок виводили на слідство. Верталися у різну пору, побиті, знесилені. Лягали спати зі спільною молитвою на вустах, а також молилися за тих, хто йшов на допит. Упродовж дня ділилися своїм горем, розповідали історії з пережитого, а також у вільний час вивчали історію України, літературу, черпали знання. Серед ув'язнених були науковці, літератори, селянки, робітничі, люди, різні за рівнем інтелекту, спеціальностями. У кожної по-різному складалася доля, але нас об'єднувала спільна ідея. Усі жінки більшою чи меншою мірою були борцями за волю України. Хвилинами жертвували, кпили зі своїх слідчих, наслідували їх.

Згадала одну жінку-селянку, яка втратила в УПА трьох своїх синів, на слідстві поводитася, як героїня. Вона неодноразово зі слідства поверталася побита, з видертим волоссям на голові. Ніколи не нарікала на свою долю, ще й підбадьорювала інших. Серед присутніх була жінка на шостому місяці вагітності, у якої після допитів, побоїв почалася сильна кровотеча. Скільки жахливих історій дізналася я тут! Багато горя і мук випало на долю українських жінок.

Із сусідніх камер долітали дикі вигуки слідчих і страшенні, повні розпачу, крики, стогін і плач в'язнів. Мені інколи здавалося, що серце моє не витримає, розірветься від болю і жалю, від злості і ненависті до тих нелюдів-катів, які називали себе правоохоронцями.

СПОМИНИ ПАНІ ПОСТОЛЮК

Пані Софія Постолок розповідала мені про всю родину, про своє сімейне горе. 8 листопада 1943 року польські бойовики з Армії Крайової вбили її чоловіка Аксентія Постолока і сина Мирослава, 1923 року народження. Одноразово пограбували хату в Красному, де вони жили. Бідолаха навіть не мала в чому поховати своїх найдорожчих. Завдяки добрим людям відбувся похорон. Залишилася в живих одна дочка Ірина, яка до свого арешту була студенткою зуболікарської школи у Львові. До отримання диплому залишалося два тижні. Багато часу присвячувала пані Софія молитві. Молилася на вервечці, зробленій з хліба. Дуже журилася своєю Ірою, яка була недалеко від неї, в одній з камер у тюрмі на Лонцького.

Пані Соня була рідною сестрою Івана Тиктора. З його дочкою Наталкою я ходила до "Рідної Школи ім. князя Льва", бувала у них вдома на вулиці Пісковій. Згадувала дитячі роки, як ми разом возилися на санчатах. Про брата Івана розказувала детально.

Іван Тиктор — один з найвідоміших українських істориків, редакторів, викладач приватної гімназії, котрий багато праці доклав до виховання молоді. У гімназії організовувалися хори, де вчили церковного та світського співу, проходилися музично-декламаторські вечори, працювали драматичні та танцювальні гуртки. В національно-патрістичному дусі виховували молоде покоління. В українських січових стрільцях Іван Тиктор був рядовим стрільцем, а відтак читарем. Зі стрілецтвом пройшов усю його страдницьку, героїчну дорогу. Брав участь у Листопадовому зриві у Львові, був учасником українсько-польської війни, вчився у Таємному українському університеті на юридичас", видає газету "Народна справа". Велику популярність мали започатковані ним ілюстрований тижневик "Наш прапор", гумористичний журнал "Комар" та дитячий журнал "Дзвіночок". При кожній газеті виходили книжки переважно історичного змісту, а також щорічно з'являлися

три календарі: "Для всіх", "Золотий Колос", "Комар". Видавництво "Новий час" містилося у Львові на вулиці Руській, 18.

Іван Тиктор спричинився до масового поширення преси, частково і книжок на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині. Його видання стали підвалинами нашої культури і її золотим фондом. Ніхто з книговидавців не зміг досягти на той час таких висот, як Іван Тиктор.

ВАСИЛЬ КУК

Пані Софія оповідала мені про Василя Кука, сина рідної сестри її чоловіка Аксентія Постолюка.

Народився він у багатій патріотичній сім'ї. У Золочівській гімназії знайомиться з ідеологією націоналізму і присвячує своє життя боротьбі за визволення рідного народу. Патріотично налаштований юнак стає членом Пласту, а 1929 року вступає в УВО. Після створення ОУН стає її членом. У 1933 році під час навчання на юридичному факультеті Люблінського університету Василя заарештовують і ув'язнюють на три роки. Вийшовши на волю, переходить у підпілля, в якому провів 17 років. Після розпаду Польщі та приходу більшовиків за наказом Крайового проводу ОУН опиняється у Кракові. Тут стає одним з найближчих соратників Степана Бандери. Після того як німці не домоглися відкликання Акту відновлення Української держави від 30 червня 1941 року, заарештували Степана Бандеру і Ярослава Стецька й розпочали арешт інших членів ОУН. Василь Кук з похідними групами почав рухатися у напрямку до Києва. Але 31 серпня німці його заарештували і піддали жорстоким тортурам. Під час транспортування до Львова Кукові вдається утекти. Опиняється в Дніпропетровську, де протягом 1942—1943 років очолює Провід ОУН південно-східних українських земель, а також стає заступником голови Проводу ОУН на рідних землях та головного командира УПА Романа Шухевича. Після загибелі Романа Шехевича Василь Кук займає його місце, стає головою Генерального Секретаріату УГВР (українського уряду в підпіллі), Головного Проводу ОУН та головним командиром УПА. Йому надано звання полковника УПА. 23 травня 1954 року, йдучи на зв'язок з Провідником ОУН В. Головою, В. Кук потрапляє у засідку. Його разом з дружиною захоплює спецзагін, але він не піддався, не зрадив своїх принципів. Вороги змушені були визнати в ньому гідного суперника.

Мама Василя Кука, Анна, була енергійною, ініціативною жінкою. Вона мала невелике господарство, займалася

вихованням дітей. Заклала дітям незламний характер борців за вільну Україну. У Степана і Анни Куків було шестеро дітей, з яких вони втратили чотирьох: Гілярка стратили в 1938 році за напад на двір Ясінських. Ілько загинув на Волині в час наступу німців. Івана і Филимона вивезли більшовики в Сибір. Дочка Єва померла. А Василь від 1937 року (після нападу на двір Ясінських) жив нелегально до 1939 року.

1939 року Василь вийшов з укриття, але, відданий національному рухові, не жив удома. Усі шестеро дітей були членами національного руху. Василь був організаційним референтом ОУН.

Пані Постолюкова розповідала, як 20-річного гімназиста Гілярка Кука засудили на смерть за злочин на ідейному ґрунті. Цілі тижні та місяці проводив Гілярко в одиначній камері. Поводився мужньо, спокійно, з усмішкою на вустах. До свого адвоката Степана Шухевича говорив: "Я на все приготований". Присуд оголосили 23 червня 1938 року. Наступного дня, вранці Анна Кук прийшла на розмову до адвоката. Гілярко був її мізинчиком. Вона про нього інакше не говорила, як "Мій Гілярцю". Адвокат був готовий до того, що у своїй скорботі селянка стане ридати, бо так звичайно буває. Та вона була спокійною, зрівноваженою, не плакала, не ридала. "Що ж діяти! Така Божа воля!" — сказала, твердо здавивши біль. Ніхто не знав, що діялося у серці матері. На останньому побаченні з сином не плакала, не викликала жалю у нього, бо він ні в якому разі не смів зламатися. Сказала синові: "Ти не гинеш за що-небудь, ти не зрадив. Тримайся, дитино, будь спокійний, закуси зуби і витримай до останньої хвилини". І він обіцяв, а він умів дотримувати слово. І син був гідний своєї скорботної матері. Тіло покійного Гілярка в зеленій кареті, оточений кінною поліцією, повезли на Янівське кладовище. Мама подалася за тілом сина.

ПЕРЕСИЛКА

Після шестимісячного слідства на мене не було жодних компрометуючих матеріалів. Хоч арештованих було чимало, ніхто про мене нічого не сказав. Допити закінчилися, і я могла спокійно спати, надіялась, що через кілька днів мене відправлять на стап.

На тюремному подвір'ї чекала вантажна машина. Із загальної камери вивели в'язнів. Серед них знову зустріла пані Соню. Ми були розлучені на цілий місяць, обіймалися, раділи зустрічі. Також у вантажівку сіла Іра, доня пані Софії. Їхня зустріч була зворушливою — не бачилися півроку. Тоді запізналася я з Ірою, про яку знала з розповідей. Мотор загуркотів, автомашини рушила, і я знову побачила вулиці рідного міста.

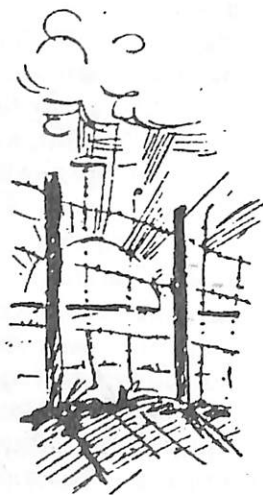
На пересилці зустріла своїх рідних — хресну маму, тету Нізу Лотович з двома малими сестрами Галинкою і Зіркою. Тета змарніла, весь час згадувала свого чоловіка. Журилася дітьми, їхньою будучиною. Також зустріла другу тету Іванку Давидович з чотирма дітками. Найменший Антусько мав три місяці, часто хворів. Годувати його не мала чим. Увесь час плакав, а тета безпорадна була, забрали їх у лікарню. Беззахисними залишилися троє дітей Івасько, Дарка і Ростик. А мене помістили в камері з пані Сенютою та її сином Володимиром. Пані сердечно заопікувалася мною, примістила біля себе, нагодувала хлібом зі смальцем. Ох! Який він був смачний! На нарах під голову вона поклала подушечку, прикрила її коцом. По ночах не спала, виповіла війну блошицям, які безцеремонно марширували, насолоджуючись кров'ю в'язнів. Під час прогулянки по подвір'ї зустріла сім'ю Прокоповичів. Пан Прокопович був моїм гімназійним професором. Також зустріла Ірку Фільварків, товаришку з гімназійних літ, Оксану Шубську зі своєю тетою та інших. Мама її була заарештована і сиділа в тюрмі.

На перший етап вивозу забрали новоприбулих з тюрми. Пані Постолюк звернулася до начальника пересилки

про дозвіл надати мені можливість відправитися разом з нею та Ірою.

З цього дня пані Соня сказала мені: "Від сьогодні ти будеш мені дочкою, а я твоя мамою". І коли нас поміщали у вагон, я назвала пані Соню мамою. Бог мені післав другу маму і сестру.

30 листопада 1949 року з львівської пересилки відірвали нас на етап. За табірною брамою я раптом почула: "Сайцю". Кричала моя бабуся. Автомобіль їхав повільно, і бабуся бігла за ним. Коли набрав швидкості, її постать зникла в натовпі назавжди.

ДОРОГА В НЕВІДОМЕ

Два дні формували поїзд з людьми на висилку. Біля вагону товпилося багато людей, які прийшли відпровадити своїх рідних, близьких у далеку дорогу. Чути було плач, лемент. Від'їжджаючих охороняли військові з гвинтівками. Формували по четверо в ряди, при відкритих дверях на всю ширину вагона-телятника. По головах рахували переселенців. Зі мною в ряді стояла струнка білява жінка, міцно тримаючи за руку п'ятирічного хлопчика Юрчика. Хлопчик був гарний, мав кучеряве золотисте волосся, великі сиві очі, довгі чорні вії. На обличчі був дуже блідий, припухлі очі від плачу, справляв враження хворої дитини. Протягом деякого часу напхали нас у вагон, ми зайняли місця на двоповерхових нарах, розташованих уздовж вагону. Посередині була залізна пічка. Я з Ірою і мамою примістилася біля віконечка. В закритому вагоні стало темно і лячно. Крізь мале віконечко чути було гавкіт собак, кроки і лайку вартових. Першу добу простояли на Львівському пероні далеко від головного вокзалу. Наставлені прожектори освічували вагон. У вагоні було тихо, розмовляли пошепки, бо деякі стомилися, старці стогнали, на весь вагон чути було крик і плач малого Юрчика.

Невідомість гнітила душу. Просвистіло два паровози і понад 50 вагонів. У кожному було не менш як 60 чоловік дешевої робочої сили. Ми рушили на північ.

Заходив вечір, сонце сідало за обрій, розмалювавши небо в червоний колір. Наш поїзд зупинився на якомусь іншому переїзді. Один за одним повз нас проходили ешелони. Ми тіснилися біля заграбованого віконечка, слухали, насолоджуючись останніми хвилинами у вільному світі. У кожного душа плакала і ридала, бо ми всім єством відчували, що назавжди покидаємо рідну Україну. Поїзд стояв аж до ночі.

По дорозі на станції Красне поїзд зупинився на вокзалі, переповненому проводжаючими. Серед них були рідні сестри пані Постолокової — принесли на дорогу харчі. Конвоїри відмовилися відчинити двері і не дозволили прийняти передачу. Одна із сестер через віконечко просунула сухарі, котрі були для нас великим порятунком.

Раз на добу зупиняли поїзд, звичайно ввечері, і під конвоем двоє осіб по черговому, з відрами виходили за окропом, зупою або кашею, за так званою теплою стравою. На кожну людину припадало горнятко окропу і черпак вареної страви. Двоє чергових виносили "парашу". На станціях мама Юрчика просила вартових покликати лікаря до хворої дитини. На стукіт і вимоги людей ніхто не реагував. Чим далі на північ у вагоні ставало холодніше. Через великі щілини між дошками надувало снігу. Волосся примерзало до віконечка, оскільки я була біля нього.

Мороз пробирав до кісток. Воші несамовито кусали, повзали по всьому тілу, голові. На зупинці в Омську простояли добу. У вагоні було троє важкохворих.

Мама Юрчика благала допомоги для сина. Фельдшер, прикріплена до вагону, не оглянула дитини, витягла з кишень дві таблетки і дала. Наступного дня Юрчик помер. Мертву дитину відібрали від матері, не дозволивши її поховати.

У вагоні роздався несамовитий крик, коли тіло дитини виносили з вагону. Мама рвала волосся на голові. Усвідомлювала, що ніколи не зможе провідати могилу своєї дитини. Через кілька днів у вагоні померло ще декілька дорослих, їх винесли, як колоди. На зупинці в Томську всіх з нашого вагону під конвоем, як отару, вивели в лазню, що була розташована біля вокзалу. Тріскучий мороз хапав за ніс, щоки, руки. Більше години протримали нас на морозі після "купелі".

Всю дорогу пані Соня лежала хвора. Кілька разів непритомніла, маячила. Просила тільки пити. Води не вистачало. На кожну людину було призначено 300 грамів ріди-

ни. Свою воду ми наливали у пляшки, випрошені у людей, гріли, прикладаючи до тіла, і так поїли маму.

Після тритижневої дороги прийшла наша черга йти по воду і баланду. Мороз доходив до 46° С. Ми були одягнені по-літньому, в мештиках, без рукавичок, хустини, йшли доріжкою вздовж вагону. Для скорочення дороги нам наказали лізти під вагони потягу, що стояв. Пальці рук примерзали до залізних відер.

На зворотній дорозі з повними відрами окропу і пенцакової каші лізли під вагон. На жаль, половина розлилася. Ми змушені були відмовитися від свого пайка. Добу були без їжі. Для всіх черпак каші зменшився, серед присутніх чулося невдоволення.

Дошкуляв нестерпний голод, смоктало під грудьми. Спокою не давали сухарі, котрі в сіточці висіли над головою. Соромно було просити, а самій простягнути руку до чужих харчів не дозволяла совість.

БУШУЙКА. ПЕРЕСИЛЬНИЙ ПУНКТ

Протягом місяця були в дорозі. 28 грудня 1949 року прибули до останньої залізничної станції Бушуйка. Змучених важкою дорогою, голодних, брудних, завошивлених, під строгим конвоєм вивели кілька тисяч поневолених. Серед них були цілі сім'ї, родини, одинокі, молоді і старі, юні і діти. Під руки вели хворих і калік. Я з Ірою теж допомагала йти пані Софії. Йшли в гліб тайги до пересильного пункту. Сніг поскрипував під ногами, тріскачій мороз пробирав наскрізь. Більшість була в літньому одязі. На території пересильного пункту стояли недобудовані коробки бараків, без даху, дверей, вікон, печей і нар. У них помістили спецпереселенців. Частину чоловіків скерували в ліс на заготівлю матеріалу для добудови бараків, інших — на повал лісу. Мене з Ірою скерували в медпункт, оскільки я була студенткою п'ятого курсу медінституту, а Іра — студенткою зуболікарської школи.

В кімнаті медпункту було лише три ліжка, столик і дві табуретки. Починаючи працювати, я щойно тоді зрозуміла, яку велику відповідальність беру на себе, бо до цього часу самостійно ще не працювала. З кожним днем на прирівнювання не можна було звільняти людей з праці, за винятком важкохворих. Новоприбула з волі фельдшер при-

везла зі собою декілька шприців, аспірин, стрептоцид і марганець. Пропрацювала лише два дні і виїхала. Кількість хворих зростала. Було багато відморожених, з важкими травмами, із запаленням легенів, серцевих хворих, гіпертоніків. Найбільше серед хворих було дітей. Одним із прикрих спогадів залишилася картина, коли в медпункт на плечах у простирадлі молодий чоловік приніс свого батька. Він був інвалідом, без двох ніг, які втратив на війні. Задихаючись, просив допомогти — мав напад бронхіальної астми. На нашу вимогу начальник табору виділив вантажну машину для госпіталізації важкохворих у найближчу лікарню. Їхали 17 км на відкритій машині при температурі мінус 48°. По дорозі були снігові замети, машина постійно буксувала. Пізно ввечері під'їхали до воріт лікарні. Черговий лікар категорично відмовився приймати хворих. Без його дозволу, при допомозі санітарів важкохворих поклали на підлогу в коридорі. Під опікою охоронців відправилися на помешкання секретаря райкому партії. Після його розпорядження хворих госпіталізували.

У новозбудованому бараці було холодно. В ньому жило 200 чоловік. Спали на суцільних двоповерхових нарах, збитих зі сирих дощок. Біля одної пічки товпилися жінки, які готували страву з продуктів, привезених зі собою. Гірше було тим, які прямо з тюрми були відправлені на етап, бо зі собою нічого не мали. На одноразовому державному харчуванні баландою ледве переставляли ноги.

29 грудня о другій годині ночі підійшов чоловік і просив надати допомогу дружині, в якій почалися пологи. Правду кажучи, мені стало лячно — ніколи самостійно не приймала новонародженого. Старалася пригадати все, що вчила в інституті з акушерства. На превелике щастя, жінка без втручань привела на світ здорового хлопчика. Назвали його Богданком.

З вдячністю батько дитини приніс для нас сушених овочів і гречаної каші. Ми тоді розкошували, бо забули, коли так смачно досита їли. Жартуючи, бажали собі, щоб частіше народжувалися діти.

Начальник пересильного табору, чоловік невисокого зросту, обридливий, животатий, близько 50 років, щовечора проходжувався по бараці, вибираючи молодих і гарних

дівчат на "роботу" в контору. Збезчещені, верталися на ранок з так званої праці. Одна з них вирішила накласти на себе руки. Марійка Ш., добровільно "полегшуючи" собі життя, ходила на "працю". Після двох тижнів комендант все одно відправив її на фізичну роботу в тайгу.

Після місячного перебування на пересилці готували нас у дорогу. Приїхали "купці" з різних організацій і добирали робочу силу. Оглядали нас, мов худобу, оцінювали фізичну силу і стан здоров'я. У Радянському Союзі найгуманніша у світі влада, керуючись найгуманнішими закладами, віддавала будівникам комунізму безплатних і вічних рабів. На вантажну машину без сидячих місць наладували нас, як оселедців. Змушені були сидіти на своїх речах, а хто їх не мав, сидів на підлозі. Машина лише зверху була прикрита брезентом, довкола гуляв вітер, сильний мороз пробирав наскрізь. Раз на добу, під вечір годували в харчевні. На другу добу дали шматок несвіжого м'яса з прокислою зупою. У багатьох почалися розлади і біль у шлунку, блювота, чотирьох хворих висадили, залишивши їх у якомусь сибірському селі. За три доби ми проїхали 750 км. Виснажені, голодні, завошивлені, брудні, перемерзлі, опинилися ми на пересильному пункті м. Алдана Якутської АРСР.

Перший Святий вечір 1950 року святкували на пересилці в Алдані. На дворі мороз близько мінус 50°, довкола біло-біло. Під ногами скрипучий сніг. Замість стола бочка, перевернута дном. На столі чорний хліб і узвар. У цей час увесь християнський люд згадує найближчих, рідних, яких немає на спільній вечері, і я подумки була з найдорожчими — батьками, братом Любком, рідними. Мою тугу добрим словом розвіювали мама з Ірою.

ТАЙГА

З Бушуйки привезли нас машиною по шосейній дорозі, опісля йшли пішки 4 км стежкою під конвоем у глиб тайги при морозі 48°C до місця проживання — єдиного барака серед тайги, призначеного для 37 чоловік несімейних, різної статі і віку. Тайга! Про тайгу тільки читала та вчила у школі, але не мала уявлення, яка вона. Тепер бачила навкруги непроглядні ліси, лише сніг золотився на сонці. В лісі тихо, на снігу сліди звіра.

Бараки побудовані „за особливим стилем" — низькі, покриті зверху горбулями, стіни з балок, щілини ущільнені мохом. Не було стелі, чорний низенький строн над головою нагадував понуру печеру. Два малесенькі віконечка застелені снігом. При вході в барак бочка зі сплюсненим верхом, яка мала служити за піч. Вхідні двері низькі, чоловіки згиналися в дугу. По боках від вхідних дверей нари, дверях діжка на воду. Джерела ніде не було, треба було топити сніг на воду. В бараці дуже холодно. Комендант зачитав правила спецпереселенця, ознайомив з ними і дав підписатися. У них було написано, що за втечу або самовільне відлучення покарання 25 років тюрми. Повідомив, що раз у тайгу буде приїжджати на відмітку. Бригадир закріпив за кожним роботу. Більшість чоловіків і міцних жінок направили в тайгу до шурфів, інших — на повал лісу. До останніх зачислили мене з Ірою. Пані Софію Постолок зачислили в бараці прибиральницею. В її обов'язки входило топити сніг на воду і кип'ятити, прибирати в бараці, рубати дрова для пічки. На роботу виганяли нас удосвіта, працювали до темряви. Цілий день були на тріскучому морозі, який деколи сягав мінус 50° С і більше. Визначені норми були надто високі, щоб їх можна було виконати, тому ми були не отримували платні. Першого тижня отримала 5 крб. авансу, а наступної неділі з дозволу коменданта пішли 14 км до найближчого селища Солодумовська купити хліба, солі, пшона.

Цілу неділю витратили на дорогу. Важко було йти, сніг сягав по пояс, одну ногу витягали, друга застрягала. В тайзі мороз був настільки сильний, що кусень чорного хліба, який брала зі собою на роботу, примерзав до скла. В обідню перерву палили ватру, розігрівали його і по маленькому шматочку смакували, щоб надовше вистачило. Пані Софія гріла нас гарячою пшоняною юшкою з хлібом. Були дні, коли від праці настільки боліли руки, що годі було втримати ложку, зачесатися. Після роботи в бараку, втомлена, лягала на нари, розмовляючи і мріючи про волю, легшу працю, швидко засинала, щоб заглушити голод.

Помитися не було можливості, на таку розкіш не вистачало води.

Раз на місяць у неділю (вихідний день) ходили в селище за харчами. Туалета не було, влаштовувалися у тайзі. Великим переживанням для мамі було, коли при топленні снігу у відрі з'являлися нечистоти, і вона до приходу трудівників не встигала прокип'ятити воду. Освічували барак карбітовою лампою, яка виділяла кіптяву і неприємний запах. Важко працювали в шурфах, де добували золото. На роботу йшли тайгою 6 км в один бік, незважаючи на погоду. Шурфи (криниці) були заглибошки від 50 до 100 метрів. На цій глибині люди довбали землю і на бадейках (ковшак) вивозили породу на поверхню. Після зрушення ґрунту на глибині запальник підпалював ґніт і вибухівкою підривав породу. Швидко на ковші його вивозили на поверхню. Після вибуху людей опускали в шурф для навантаження породи, а також для проведення укріплення.

Витягали породу корбою. Виконувати цю операцію було важко і небезпечно. Породу вивозили на "моєчний пункт". У шматках землі світилися крупинки золота. Трагічний випадок стався з нашим хлопцем Степаном, який загинув під час виконання цієї роботи. Хоронили його в тайзі, всю ніч довбали замерзлу землю для того, щоб викопати яму. Весь барак оплакував його.

Наприкінці лютого 1950 року мене та Іру перевели на роботу в шурф. При надто великому навантаженні ковша у нас не вистачало сили докрутити корбою, щоб досягнути поверхні. Від нещасного випадку нас урятував шофер, який приїхав машиною по породу землі. Бригадир призна-

чав різноманітні роботи, наприклад, очищення дороги від снігу для проїзду машин, котрі вивозили породу і дерево. Доводилося відкинути гори снігу, колоти дорогу від льоду. Від роботи сильно боліли руки, вночі терпили, не встигали за ніч відпочити. Важкою працею було навантаження вантажівки землею, породою від шурфів, а також колодами дерев. Під час одного з рейсів вантажівка з колодами перекинулася. Ми з Ірою, як "групики", сиділи на верху машини, грубі колоди покотилися вниз і ми разом з ними. Якимось дивом ми залишилися живими.

Прикрій спомин закарбувався у пам'яті назавжди. Нас застала хуртовина. Неначе вся природа збунтувалася проти людської сваволі. Десятибальний вітер гнав перед собою купи снігу, який великими пластами заліплював очі, дорогу не видно було. Вітер зривав з голови хустину, добирався до душі, замерзали руки, все тіло. Ми тремтіли від холоду і страху. Нас вітром підхоплювало і несло проти нашої волі в обійми пекла, назустріч смерті. Ми кричали, благаючи про порятунок, але ураганний вітер пронизливим виттям заглушував наші крики, ридання. Ми заблукали. Іра йшла попереду, а я по її слідах. Вона була вища за мене на зріст і фізично міцніша. Сніг доходив до грудей. Раптом я відчула, як нога провалюється, і завдяки Ірі, яка подала мені руку, тілом нахилилася вперед. На цьому місці, де ми проходили, колись був шурф, нещільно прикритий дошками, які прогнили. Я наступила ногою в його промі. Завдяки нашій щирій молитві і Божому провидінню ми пізно ввечері доплелись до бараку. В пошуках нас вийшли чоловіки.

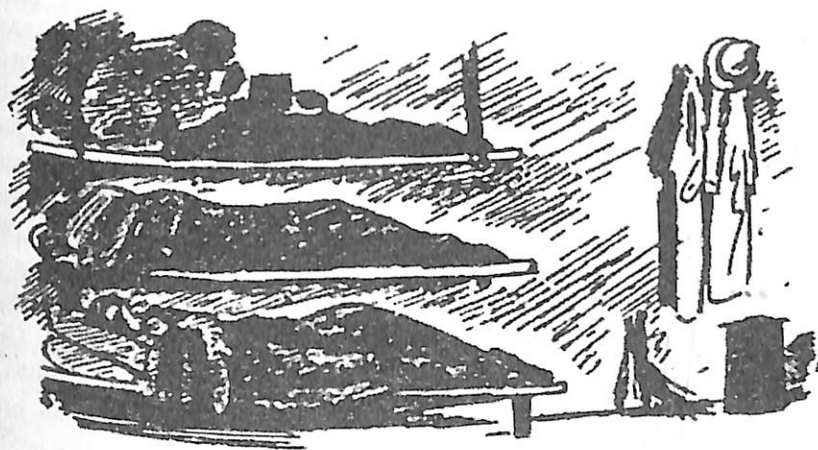
Під час снігових заметів, серед дороги в тайзі зіпсувалася вантажна машина. За наказом бригадира ми з Ірою змушені були її пильнувати. Сиділи разом в неопалюваній машині при мінус 46°. Мороз пробирав до кісток. Опісля чергували по 12 годин, страшно і неприємно було знаходитись одній серед тайги. А ще прикріше йти вночі на чергування. Чотири доби видавалися вічністю.

З підніжжя високої гори, де сніг сягав по пояс, нам наказали по 15 кг сіна виносити на гору. Для виконання цієї лоденної норми треба було зробити десять оборотів. Самому вилізти на гору було важко, не те що з вантажем.

Бригадир-наглядач наказав пані Постолуковій іти працювати в тайгу. Мама від важкої праці відмовилась, посилюючись на поганий стан здоров'я і вік. Я, Іра і мама були покарані, нас перевезли у другий барак, котрий знаходився в тайзі на відстані 8 км. У ньому жили одні чоловіки — рецидивісти, "битовики", засуджені від 10 до 25 років. Вони працювали в шурфах. Наше покарання було жорстоке, ми свідомі були небезпеки. Коли сани під'їжджали до бараку, багато чоловіків вийшло нам назустріч. Роздалися вигуки: "Жон нам везут — уже будут у нас баби, кідайте жребій, которая чьей будет". Наші переживання важко описати. Але Бог змилосердився над нами. Староста барака удмурт Ніканор узяв нас під свій захист, не дозволяв знущатися над нами. Барак, у якому жили чоловіки, був більший за попередній. Кожен з них мав своє місце. Підлога була вистелена дошками. На жердках сушили верхній одяг, ваянки, онучі. Мама працювала нянькою — мила, топила сніг на воду, деяким варила. Мене з Ірою знову відправили на лісоповал. На півночі нема таких лагідних переходів від літа до зими, як в Україні. Там зими відбуваються якось раптово. У травні падають весняні дощі, тане сніг, на початку червня з-під снігу з'являється травичка і настає літо. У вересні падав сніг, у жовтні замерзала вода, а у листопаді мороз перевищував мінус 50°. Снігу насипало у зріст людини. Навесні пригрівало сонечко, танув сніг. Ватні штани і фуфайки намокали, ваянки ставали важкими, мов кайдани. Після роботи просушували одяг, обвішували ним пічку, жердини. Але це не допомагало, бо такі речі ніколи не висихали за ніч, уранці одягали все мокре.

У такі весняні дні я часто думала про все, що тільки спадало на думку, навіть мріяла про кохання, якого в житті ще не зазнала. Іноді охоплювала розпука, коли замислювалася, що ніколи вже не вернеться воля, а літа невблаганно минають. Уперше ми бачили, як мама плаче гіркими сльозами в кутку на нарах. Причиною сліз став напад на маму в тайзі рецидивіста з ножом під загрозою смерті з метою насильства і вимогою "сожительства". Ніканор, який неподалік рубав ліс, врятував маму. До нас приїхав комендант і оголосив, що ми вислані "навечно за содействие бандам УПА". На зворотному боці документа дали під-

писатися, але не ознайомили зі "статусом" спецпереселенця. Сказано, що без дозволу коменданта не можна переходити в інші райони. Потрібно було зголошуватися в комендатуру щодесять днів. При самовільному відлученні або втечі загрожувало 25 років тюрми.

АЛДАН

30 січня 1952 року в селі Ново-Сталінськ, де ми ходили відмічатися до коменданта, на пошті отримала два листи до запитання. Один від тети Ліни зі Львова з академічною довідкою з медінституту і телеграмою, а другий від мамці. Тішилася, радості не було меж. У телеграмі повідомлялося, що татко живий, перебуває у лікарні Ленінградської тюрми і подана зворотна адреса. Телеграму притулила до серця, а сльози самі капали, бо давно втратила надію на життя татка. Лист від мамці перечитувала кілька разів. Академічна довідка вселила надію на краще майбутнє. Порадившись з мамою та Ірою, вирішила залишитися на півгодини, а за зароблені гроші купити пляшку спирту для коменданта на отримання дозволу піти в Алдан у пошуках праці. Щойно за третім разом комендант погодився.

Настала сибірська весна. Сонечко почало пригрівати, де-не-де задзюрчали струмочки. По дорозі у валянки набрала води, аж хлюпотіла. На душі стало якось відрадніше, хоча втомилася йти 18 км незнайомою дорогою, одна. В Алдан зайшла на полудне. Невелике сибірське містечко, з одноповерховими дерев'яними будинками, з тротуарами, вистеленими дошками. В центрі універмаг і гастроном, на одній з бічних вуличок був Алданський райздороввідділ. З трепетом відчинила двері в коридор, непомітно перехрестилася, добре витерла ноги, бо робила мокрі сліди, скинула з голови хустину, зайшла у секретаріат. Перед дверима

завідувача трішки почекала, за цей час взяла себе в руки, бо дуже хвилювалася — на знала, яку дістану відповідь. Працівники вешталися з різними паперами, папками, акуратно вдягнені, задоволені собою. Завідувач погодився надати працю в Алдані (бо не вистачало медиків) за умови офіційного дозволу коменданта і керуючого трестом "Якутзолото". Багато разів довелося оббивати пороги і ще віднести коменданту чотири пляшки спирту, поки отримала вимірний дозвіл і покинула каторжну роботу в тайзі.

5 травня 1953 року з невеличким клуночком у руці йшла вже знайомою дорогою в Алдан, молилася й усміхалася сама до себе. На цей раз дорога не видалася такою далекою.

Райлікарня була побудована на околиці міста, територія загороджена сіткою. Будинки дерев'яні, одноповерхові, на 250 хворих. Головний лікар, середнього зросту, з карими очима, з темним кольором шкіри, автохтонний якут, А-р Югой зосереджено глянув на скерування і направив мене в клінічну лабораторію. Перші дні праці були важкі, бо з роботою у лабораторії мало була ознайомлена. Лаборантка Галя і завідувач лабораторії неприємно мене прийняли. Але своєю наполегливою працею я швидко завоювала авторитет. Спершу мешкала в санітарки лабораторії тети Каті. На другий день моєї роботи на порозі лабораторії з'явилася мама. З тайги принесла мені кілька печених паляниць, загорнутих у хустку. Цю сердечну опіку і доброту ніколи не можна забути.

Через два тижні я вдруге попрямувала у райздороввідділ за роботою для Іри. Вона в той час ще працювала в тайзі. Без особливих труднощів завідувач дав скерування на посаду медсестри в дитячий садочок. Ми всі почали нове життя в Алдані. Окрім лабораторії, я працювала на станції швидкої допомоги. З трепетом виїжджала на перші виклики. При собі завжди мала медлітературу, не розлучалася з нею. За перші запрацьовані гроші вислала батькам посилок. В місті Алдані було 20 родин із Західної України. Місцеве населення спочатку з упередженням до нас ставилося, трактуючи бандитами, маючи від органів таку інформацію, але з часом стало до нас дуже прихильним, навіть допомагало чим могло.

Пізнього осіннього дня у неділю ми з Ірою верталися додому. На центральній вулиці Алдана (там лиш одна була) назустріч ішли дві стрункі особи, на які ми звернули увагу. Замотані в теплі хустки, обличчя опалені вітром і сонцем, одягнені в зимовий одяг. Очам своїм не повірила — одною з них була моя товаришка-однокурсниця з Львівського медінституту. Зустріч хвилююча, несподівана, неочікувана. Де я могла подумати, що за 9 тисяч км від Львова, в містечку серед тайги, в Якутській АРСР побачу товаришок юнацьких років — Таню і Соню Боровців.

В інституті я до Тані відчувала особливу симпатію. Мене приваблювали її краса, висока постава, скромність і коректність у поведінці, поважність. Соня завжди усміхнена, з великими синіми очима, із золотистим волоссям, укладеним у кучері.

Ми обнялися, зраділи нашій зустрічі. Товаришки зі сумом розповідали, що привезли їх на рік раніше за нас. Працювали важко, на різних фізичних роботах, у тайзі на лісоповалі. Соня деякий час навантажувала колоди дерев на автомашину, їй перебило руку, покалічило. Таня також мала проблеми зі здоров'ям. В Алдані ми стали друзями. Жили як одна сім'я. Часто заходили до них на помешкання (жили вони зі своїми батьками, які були вивезені разом з ними). Їх тато був священиком, часто давав поради, спілкувався з нами. Разом ходили в тайгу збирати гриби — масляки, — їх було дуже багато, збирали цілими відрами, солили, закладали в бочку і взимку було чим підкріпитися. Отець запрошував нас на Службу Божу, яку відправляв підпільно в хаті. Мама їх симпатична добродійка, завжди рада була нашим зустрічам. Не раз ми згадували своїх однокурсників. У той час, як ми були за залізною брамою, без перспектив на майбутнє, наші колеги закінчували інститут, влаштовувались на роботу, починали наукові праці, заводили сім'ї. Подумки були з ними. Велика туга за рідним краєм не давала спокою. Мріяли вийти на волю, закінчити навчання.

Завдяки гарному ставленню до мене завідувачки кадрів райлікарні Алдана Лідії Версонофіївни обидві подружки по недолі були влаштовані на роботу в райлікарню. Соня — хірургічною сестрою, а Таня — у пологовий будинок.

Літо. Вихідний день.

На знімку зліва направо: Ярослава Полюга, Ірина Постолюк, Тетяна Боровець. Алдан, 1953 р.

Від тети Ліни я дістала другого листа. Вона стала родинною зв'язковою, отримала від татка листа, переданого добрими людьми, і переслала його мені. Після кільколітнього мовчання татко сам написав. Лист приніс велику радість. Я дізналася, що він хоч і далеко, але живий. Протягом чотирьох років відбував покарання у Ленінградській тюрмі закритого типу. Від постійного недоїдання почалася дистрофія, схуд і важив усього 38 кілограмів при зрості 176 см. Ходити вже не міг, зуби повипадали, сечовий міхур розладнався, татко почав сліпнути.

У кожного в'язня була лише думка наїстися. Завдяки ленінградському лікареві (прізвища не знаю), який зі співчуттям поставився до татка, — з дому приносив харчі — приходив до здоров'я. З Ленінграда його перевезли в інвалідський табір у Горлівку Донецької області. Там працював на різних фізичних роботах: штукатував, робив цвяхи, дерев'яні скриньки, виконував інші столярні роботи.

У Горлівці познайомився з письменником Володимиром Лопушанським. Їхня дружба полегшила його перебування в таборі. Так минали важкі роки.

В Алдані у 1953 році я отримала сумну звістку з Хабаровського краю від сестер Галі і Зірки про смерть їхнього батька Матвія Лотовича, який, не витримавши фізичних і моральних знущань, помер на 48-му році. Навічно спочив у холодній сибірській землі.

Умови праці в Алдані були нелегкі. Не було транспорту. В центрі містечка дерев'яні тротуари, на вулицях, особливо восени і навесні — непролазне болото, взимку — сніги. Одягом були фуфайка, ватні штани, валянки. Найважче було працювати взимку — дошкуляли сильні морози, снігові замети, особливо бурани. Під час буранів звичайно теплішало, ще дошкульніший був сильний вітер, що все замітав снігами. Важко було долати снігові кучугури, сніг заліплював очі, проникав у щілини одягу. Нерідко сніг випадав ще й у травні, червні. У літні місяці було дуже тепло.

В Алдані жило населення різних національностей, але здебільшого виселені. Серед них були китайці, японці, литовці, росіяни, українці. Китайці приїхали багато років тому на розкопки в пошуках золота, також займалися вирощуванням ярини в особливих умовах. Викільчену в хаті

картоплю, цибулю у підготовлену землю, кожну зосібна садили в гніздо. На базарі раз на тиждень продавали молоко, ярину, мариновані гриби.

Після піврічної праці в лікарні завдяки завідувачці кадрів Лідії Версонофіївні адміністрація дала нам можливість переселитися в маленький барак, в якому були кімнатка 12 м, кухонька і комірчина. Сусідами нашими були китайці, дружелюбні, добрі, зичливі.

В одній китайській сім'ї захворіла дитина і я лікувала її. На знак подяки отримала оберемок цибулі — неоціненної вартості подарунок. З того часу подружилася з китайцями, які досить часто зверталися до мене за допомогою. Кожного місяця регулярно вислала посылки батькам, але не вистачало грошей і я змушена була стати донором. На одному з чергувань важкохворий підніс мою руку до вуст і поцілував — так подякував за донорську кров, бо після прямого переливання йому стало легше. Від тети зі Львова дістала листа з адресою Любка. З тих пір стали листуватися. До брата приєднався друг по недолі поет Микола Василенко з Херсона, писали разом, підтримували себе взаємно на душі.

На Святий вечір 1953 року була запрошена до панства Боровців. Святую вечерю розділила з нами вся їхня родина. Не було дванадцять страв, не було ялинки, не було коляд, а були лише пекучий біль і безконечна туга за рідним краєм, за розтоптаними зламаними вогнищами, за батьками, братом, рідними, близькими, що так далеко. Ми просили у новорожденного Ісуса сили витримати важке випробування і нести нелегкий хрест.

Чимраз більше не давала спокою думка про інститут, мріяла дістатися до нього, усвідомлювала, що в Якутії медінституту немає, а на студії треба переїхати в іншу республіку, що майже неможливо. Та все ж відправила в Міністерство здоров'я у Москву заяву з проханням поновити мене. Через місяць отримала негативну відповідь. З того часу писала в різні кінці Союзу, у всі інститути де тільки можна було. Постійно отримувала одну й ту ж відповідь: "Не можливо". В лабораторії змінилося керівництво. Нова завідувачка, яка добре ставилася до мене, порадила написати приватного листа до колишнього головного лікаря

На дорозі біля нашого бараку.

Зліва на право: Ярослава Полога, Софія Постолюк. Алдан, 1953 р.

Біля нашого бараку.
*На знімку зліва направо: Ярослава Полюга,
Ірина Постолюк. Алдан, 1953 р.*

Алданської районної лікарні, котрий працював у міністерстві в Москві, з проханням допомогти поновити мене в медінституті.

Минуло два тижні. Під час роботи в лабораторію зайшла мама, почала мене обіймати і цілувати. В руках тримала лист. Це була відповідь з міністерства: "Как исключение гр. Полюгу Ярославу зачислить на 5 курс Иркутского мединститута". Перечитувала по кілька разів, не вірила очам. У комендатурі відмовлено мені у виїзді з Якутії. Старання і втіха були даремні. Пізнього зимового вечора наш земляк Іван Бобровський повідомив, що з перевіркою в Алдан приїжджає міністр КГБ. Я відправилася в КГБ, але черговий не пропустив мене в коридор і до першої години ночі я вистояла під брамою, сильно змерзла. Завдяки своїй наполегливості увійшла в коридор і близько третьої години з кабінетів повиходили кагебісти в офіцерських чинах, серед них і міністр. Зі заявою і телеграфною мовою звернулася до нього за резолюцією на право виїзду на навчання в Іркутськ.

З дозволом на виїзд бігла до хати. Мою радість розділили мама та Іра. Ще півроку працювала, заощаджувала гроші на дорогу і висилала батькам посилки. Вечорами з Ірою згадували пережиті хвилини. Пригадалось, як перші дні в Алдані ми пішли в кіно, випросили контролера впустити нас без квитка. У теплі паразити (воші) смоктали нас у голову, по тілі, не дали додивитися картину. В тайзі не мали змоги їх позбутися. Пригадався виклик узимку на сани, запряжених оленями, далеко в тайгу, до сім'ї якутів. Серед юрти на оленьчій шкурі лежала хвора жінка, яка мала запалення легенів. Довкола неї було багато брудних малюків, а серед них немовля, теж загорнене в оленьчу шкіру, сильно плакало. Довелося маму в тяжкому стані забрати від дітей і госпіталізувати. Важке нестерпне повітря в юрті нагадувало запах старого жиру.

Настала пора прощання. Обійшла всіх знайомих, друзів, товаришів по роботі. До деяких звикла і шкода було розлучатися. Найважче було покинути маму та Іру, вони були такими близькими, сердечними, рідними. Горем і радістю ділилися навпіл. Минули роки, і в 1959 році ми знову зустрілися. Мама з Ірою повернулася до Львова. Ми всі

подальші роки підтримували і підтримуємо зв'язок між собою, який триває до сьогодні.

Багато сусідів, друзів прийшли відпровадити, зі собою принесли деякі харчі на дорогу. Мама вирядила мене як рідну доньку. Позаду тайга, Алдан. Там багато пережито. Дві доби поштовою машиною добиралася до першої залізничної станції. Дорогою милувалася природою. Вздовж дороги ліси, різноманітні польові квіти.

З Бушуйки поїздом відправилася в Іркутськ. За останні гроші купила квиток у загальному вагоні. Влаштувалася на верхній полиці, торбинку з документами поклала під голову. Раз по раз заглядала, щоб хтось не витягнув. Кому вони потрібні були? Везла цінний скарб, можливо, своєю будучину. Думала, що чекає мене? Невже я крокую у новий світ?

В Іркутськ прибула вдосвіта, з двома багажами в руках. В одній постіль і книжки, а у другій дерев'яна валізка з речами, обшита брезентом. Валізу подарував перед від'їздом земляк Іван.

З вокзалу в медінститут добиралася пішки, бо не мала 3 коп. на трамвай. Дорогою звернула увагу на дерев'яні однопверхові будинки, вікна котрих були прикриті віконницями. За автомашиною знімалася курява. Серед перехожих було багато молоді. Хоч і більшість будинків були дерев'яні, але це був культурний центр Сибіру.

Головний корпус інституту розташований на околиці міста, недалеко від річки Ангари. Серце тьохкало при вході в будинок. Йдучи по сходах до ректора, тряслися ноги. Думки тривожили: чи зарахують мене в студенти? Одну надію поклала на Бога, молилася.

Ректор довго і уважно вивчав мої документи, випитував, чому така велика (п'ятирічна) перерва у навчанні. Хвилини здавалися вічністю. Легше стало на душі, коли викликав секретарку для оформлення документів на зарахування мене на п'ятий курс. На прохання виділити мені гуртожиток — відмовив. Студентським квитком не могла натішитися. Я знову стала студенткою. Від пережиття, радості дала волю сльозам.

Зі співчуттям поставилася до мене секретарка. Завдяки їй на декілька днів поселилася в гуртожитку медінсти-

туту. В той час у гуртожитку йшов ремонт. Коменданту допомагала прибрати кімнати, за що почастувала мене хлібом з чаєм. Була дуже голодна. Харчі, які мала на дорогу, закінчилися. Ні одної копійки в кишені. В неділю на барахолці продала свою сукенку. В комендатурі треба було стати на облік, згодом щотижнево зголошуватися. Там же подала заяву на право виїзду в Тайшет на зустріч з мамцею. З великими труднощами в Тайшетському управлінні КГБ отримала дозвіл лише на три дні.

ТАЙШЕТ

Поїзд прибув уночі. До світанку чекала на пероні. Біля мене присіла жінка. Вона, як "вільнонаймана", працювала в тому таборі, де відбувала покарання моя мамця. І завдяки їй я дісталася до табору, що був розташований серед великого простору тайги. Ми йшли протягом години. Дорога піднімалася то вгору, то вниз. Людей не зустрічали. Сонце припікало чимраз сильніше, до крові кусала мошка (дуже дрібна мушка), яка цілою зграєю обліплювала лице, руки, ноги, настирливо лізла до очей. Моя супутниця накинута на голову сітку, я відмахувалася гілками. На пагорбі, наче фортеця з масивною брамою, високим дерев'яним парканом, обведеним у три ряди колючим дротом, стояв табір. Це був чотиритисячний жіночий табір навкруги тайги зі ще невирубаними деревцями. На численних вежах перегукувалися вартові. Чим ближче підходили, сильніше стукотіло серце, почала спотикатися, у роті пересохло. На прохідній після детальної перевірки моїх документів, які перевіряла лікар, котра на той час підмінювала начальни-ка табору, запровадила мене в сірий непривітний кам'яний будиночок. У кімнаті для зустрічей, крім ґрат на вікнах, були ще й дерев'яні дошки. Посередині маленький столик і

аві табуретки. Від конвоїра довідалася, що за всі роки це третій випадок зустрічі в'язня з рідними. Останнім приїжджав полковник на зустріч з 22-річною дочкою, котрій під час роботи на залізниці відтяло руку і ногу. Від трагічної звістки за добу посивів, як голуб.

Час в очікуванні тягнувся дуже довго і у сильній напрузі. Я почувалась, як струна, що досі була засильно на-тягнута, а тепер звільнена і не видає ніякого звуку. Нав'язливі сумні думки не давали спокою. А може, не дозволять зустрічі? У цій же мінорній хвилині відкрилося віконечко, через яке побачила голову своєї найдорожчої мамці, котру не бачила близько восьми років. Клацнув замок, відчинилися залізні двері і на порозі з'явилася постать найдорожчої мені людини. Не вірила своїм очам. Тримала мамцю у своїх обіймах, цілувала, не відпускала від себе. Присутні наглядачі разом з нами плакали. У тих черствих душах цієї зворушливої картини наглядачі розійшлися, і ми залишилися одні. Розглядали одна одну, від хвилювання заплітався язик. Спочатку розмова велася на зразок "скачки ідей", ми перестрибували з теми на тему. В моїх очах мамця дуже змінилася, постаріла, пощупліла, посивіла. Повіки звисали над очима, ніби два мішки, очі запали, втомлені, без радісної іскри життя. Незвично заплетене волосся до-гори. Змінена зачіска надала іншого вигляду обличчю.

З'явилося багато непрошених зморщок. Білі, як перли, зуби розхиталися.

При зустрічі старалися розповідати якнайбільше. Ділилися своїми турботами, хоча пам'ятали, що час від часу заглядали наглядачі та й стіни вуха мали.

Посилки, які регулярно висилала мамця, я одержувала не всі. Багато пропало по дорозі, інші були затримані на 4—5 місяців, і продукти були зіпсовані. Листи не всі доходили. Під час важкої праці на будівництві залізної дороги і коли пустили для випробування перший потяг з в'язнями, вагони з людьми перекинулись. Серед потерпілих у катастрофі була і мамця. В непритомному стані винесли її у медпункт табору, а відтак у лікарні пролежала три місяці. Всі речі і харчі пропали.

У таборі всі жінки були одягнені в спецодяг. Узимку фуфайки, ватні штани, валянки, влітку спіднички. На плечах і штанах, спідничках пришиті великі номери. В'язні числилися не за прізвищами, а за номерами. Мамця, як інвалід, увесь час діставала старий зношений одяг, порвані валянки, з яких вилізли голі п'яти. Ми старалися не завдавати собі болю, оминати жахливі картини пережитого і не роз'ятрювати ран, а згадали про татка, Любка, рідних. Потішали себе взаємно скорою зустріччю на волі. До вікна підходили в'язні і просили передати рідним листи, записки, вервечки, зроблені з хліба.

Прохання усіх виконала відразу після приїзду в Іркутськ. Забігаю трішки наперед. Через півроку я отримала чергового листа від мамці. У ньому був другий лист від дівчинки-литовки, яка просила передати його своїй мамі.

Розлука була дуже важкою. Поверталася тайгою у глибокій задумі. Отямила від гудка поїзда. Перед собою поставила ще одну мету: зустрітися з вуйком Славком Давидовичем, котрий перебував недалеко від мамці в одному з тайшетських таборів. Вуйко був улюбленцем усієї родини: веселий добряк, розумний, справедливий, відданий патріот України. За нього переживала не менше, ніж за батьків. Зустріч з ним була моєю мрією. Я конче хотіла дістати побачення, тому довелося провести ніч на лавці залізничної станції. Вранці знайшла чоловічий табір завдяки працівникові станції. Пішла до начальника табору, проси-

ла усякими способами, старалася зм'якшити церберове серце, жартувала (хоч на душі було важко) і нарешті домоглася дозволу на зустріч з вуйком. Завели мене у почекальню, брудну і темну, в якій сиділа не в меншій напрузі, ніж при зустрічі з мамцею. У кімнату ввели чоловіка, неподібного до мого вуйка. Згорблений, сивий, як голуб, із зарослим волоссям, білою бородою, худий, шкіра звисала по боках лица. Очі запалися, втратили блиск, ледве волочив ноги. Вуйко підвів голову і бліда усмішка з'явилася на обличчі. Мав вигляд важкохворого. Від несподіваної зустрічі зі мною гірко заплакав, сльози, як горох, котилися по обличчю. В перших словах запитав мене, чи знаю про те, що недавно в сусідньому таборі помер вуйко Матвій Лотович. Дуже гарно про нього відгукувалися в'язні, любили його, всім допомагав, добрий був лікар.

Зі собою в сіточці привезла частину харчів, з якими поділилася мамця. Вуйко був сильно зголодований і з жадністю накинувся на їжу. Прикро було дивитися, коли одна окрушина хліба впала на брудну долівку, підняв її і вложив до вуст. Бідний, скаржився на своє здоров'я, задуха, сильний біль у грудній клітці і в ділянці серця не давали спокою. Не вірив, що повернеться на волю. Був засуджений на 25 років каторжних робіт. Хоча мамця також була засуджена на той же термін, але віри не втрачала. Дуже журилася долею своєї дружини, тети Стефи, котра перебувала в концтаборі в м. Абез і засуджена була так само. Абезь знаходився за 50 км від Інти. В цей табір нерідко відправляли інвалідів і дистрофіків. З великим болем говорив про свого єдиного неповнолітнього сина Павлуся, якого вивезли на спецпереселення і котрий важко працював на сплавіві дерева. Розлука була нестерпно болючою. Паровоз загавкав і, дихнувши глибоко, зрушив з місця вагони, будучи над клубами чорного диму, а вітер ніс той дим і стелив над зеленню тайги. Добре, що дні випали теплі й погодні.

ІРКУТСЬК

В Іркутську на дверях гуртожитку медичного інституту висіло оголошення з повідомленням про відправлення студентів п'ятого курсу в колгосп на сільськогосподарські роботи. Швидко зібралася, хоч, правда, не було що збирати, відправилася на місце призначення. На подвір'ї інституту товпилися студенти з повними наплічниками, торбами, по-спортивному одягнені. Навколо сміх, жарти, спів. Вперше зустрілася зі своїми однокурсниками, познайомилася.

Пригадалися незабутні зустрічі з мамцею і вуйком, їхній жалюгідний вигляд, погане здоров'я. А тут зовсім протилежне: студентські веселощі, сміх. Великий контраст. Видалося мені, що потрапила в інший світ.

Після приїзду в колгосп студентів посадили за стіл. Подали вермішель з м'ясом. Яка я була щаслива, що змогла досита наїстися. У ці хвилини не журилася, де взяти кусень хліба.

Одночасно зі студентами приїхали робітники підшефного заводу. Їх роботою керував завідувач кадрів.

В колгоспі студенти вели безжурне веселе життя. Після роботи влаштовували танці, палили ватру, біля якої співали, проводили різні ігри. Часто ходили в село за харчами, хоча їх і так вистачало.

Тільки мене гнітили думки про працевлаштування, журилася, як прожити без гуртожитку і стипендії. Після роботи я далеко відійшла в поле, милувалася природою. На березі річки, схиливши голову, задумалася. Поволі вплив місяць, червоний, вогняний. Далі почав збільшуватися, віддалятися вгору.

"Ярославо! Про що ви думаєте?" — підійшов до мене завідувач кадрів заводу. Поцікавився, чому така сумна. Просив поділитися з ним своїм пережиттям.

Спочатку я вагалася. Думала, чи варто признатися в усьому. Він був казахом (як згодом розповідав мені, був одружений з росіянкою-іркутянкою). Російською мовою говорив з акцентом. Мав вигляд доброго чоловіка, був до-

волі серйозним. Я давно втратила свій спокій. Його не стало від тієї темної ночі, коли забрали батьків і всю родину. Ввійшла у вир життя. А чим більше я про це думала, тим дужче хотілося мені з кимось поділитися, і тому дещо розповіла про себе.

Через два тижні декан факультету розпорядився поїхати в Іркутськ, де на заводі автомашинного будування чекав на мене завідувач кадрів. На прохідній заздалегідь лежала перепустка. Тривожні думки роїлися в голові, чи Ігор Степанович (так його звали) не має якихось поганих намірів. Була настороженою.

При зустрічі потішив: мав для мене роботу в медпункті заводу. Тут же познайомив мене із завідувачкою Раїсою Абрамівною, яка розповіла про обов'язки, години праці, нічні чергування. Почала пристосовуватися до нових обставин. Вчилася переважно в бібліотеці інституту, а у вільні хвилини — на праці. Усі мої думки були спрямовані на науку, наздогнати пропущене, призабуте. Швидко заприятелювала зі студентами, завоювала авторитет серед викладачів.

По приїзді в Іркутськ у поштовому відділенні отримала чотири листи до запитання: від татка, Любка, його друга Миколи і тети Ліни зі Львова. З листа татка довідалася, що після дворічного перебування у Ленінградській тюрмі його перевели в Запоріжжя — у табір для інвалідів, каторжників. Серед них було багато інтелігенції — митців, артистів, письменників, викладачів, професорів. Усі вони виконували фізичну працю. У листі вкладений невеликий портретик татка, намальований рукою відомого художника, який був разом з ним. Татко дякував за посилки з одягом і харчами. Не міг натішитися новими валянками, теплою фуфайкою, ватними штанами, рукавицями, шапкою. Усе це я відправила в останні дні перед виїздом з Алдана. В листі писав, що разом з ним є його добрий друг письменник Володимир Лопушанський. Він теж користувався одягом татка тоді, коли вони позмінно ходили на роботу. Скаржився на поганий стан здоров'я. Любка у своєму листі повідомляв про свою роботу на вугільній шахті. Просив вислати медичну літературу. Лист від тети Ліни зі Львова мене схвилював. Важко хворіла після операції на шлунку,

не мала надії на одужання, з кожним днем втрачала сили. Дуже хотіла перед смертю побачити когось з рідних, бо самотня, нікого не має. Лист від тети був останнім. Через два місяці дістала листа від господині, в якій тета жила, про те, що у великих муках від раку шлунка померла на 52-му році життя. Четвертий лист був від Миколи. Він писав часто. Описував докладно життя у чоловічому таборі. З Любком їх поєднала доля. Ділилися шматком хліба, накривалися одним коцом. Усе горе ділили навпіл. Микола був літератором. Мав великий поетичний дар. У кожному листі вислав по два—три вірші. Ці листи він передавав вільнонаманими, і тому вони не проходили табірної цензури. Незважаючи на страхіття, які пережив у житті, завжди знаходив щось гарне. Був великим життєлюбом і мав ілюзії на краще майбутнє. Можливо, тому, що був молодим, здоровим, гарним. Після такого листа ставало легше, відрадніше на душі. З нетерпінням очікувала від нього звісток. Був мені небайдужим. Його глибока духовність приваблювала мене. Часто думала про нього. В останніх листах писав про свої плани на життя, вірив, що незабаром вийде на волю і ми зустрінемося, але пані Доля розпорядилася інакше. Я поїхала до Львова, а Микола після звільнення повернувся до батьків у рідне місто Херсон. Згодом став членом Спілки письменників. Його творчий доробок, як колись писав, — "мої діти", виходить у світ прозою і поезією.

Серед студентів у групі я потоваришувала з лєнінградкою Розою Войтовою. Разом вчилися, готувалися до екзаменів. Роза була заміжною і жила разом зі своїм чоловіком у гарній квартирі в новозбудованому будинку. Часто запрошували мене до себе в гості. Деколи купували квитки в кіно, театр. Ніколи не випитували про родину, оминали це питання. Завдяки Розі я дістала гуртожиток, забрала свої речі зі заводу і перебралася в маленьку кімнату (сімейну) на двох осіб, де один зі студентів покинув свою дружину і таким чином звільнилося місце. Після нічних чергувань на заводі я ходила в інститут на лекції. Багато працювала над собою, завоювала авторитет у групі. В терапевтичному гуртку симпатизувала мені професор Оборіна, завідувач кафедри. Шукала для мене додаткову літературу, приносила книжки, кілька разів запрошувала до се-

Біля стін Іркутського медінституту.
На знімку зліва направо: Роза Войтова (інститутська товаришка),
Ярослава Полюга. Іркутськ, 1955 р.

бе в гості на чай. У мене зарплата була дуже мала, ледве вистачало на харчі, ще з неї допомагала батькам, висилала посылки. Бували дні, коли не мала хліба. Це трапилося одної суботи. В суботу зранку поснідала і аж у понеділок увечері, коли знімала пробу в їдальні на заводі, повечеряла. Всю неділю проспала, щоб не відчувати голоду. В кишені халата завжди мала аркуш паперу, у який загортала недоїдений хліб чи шматок м'яса. Одного разу, коли ховала в кишеню хліб зі шницлем, у кімнату зайшла кухар, щоб я дала оцінку приготовленої страви (бо цього дня очікували перевірку зі санепідемстанції). Я на виправдання, чому ховую хліб у кишеню, сказала: "Маю котика в хаті і мушу його годувати". Неприємно мені стало за брехню, і я почервоніла.

Була гарна недільна днина. Сніг танув під ногами. Пригрівало сонечко. Відрадніше ставало на душі. За дорученням мамці я пішла віднести листа адресатові. Далеко, де жодний транспорт не ходив, за межею Іркутська в чистому полі біля річки Ангари стояв сірий барак з довгим коридором. По обидва його боки були кімнатки, в котрих жили сім'ї литовців-спецпереселенців. Листа вручила сивій згорбленій пані в окулярах, замотаній у в'язану хустину. Зі щирою усмішкою запросила мене сісти у своїй темній кімнаті. Тремтячою рукою взяла листа і гіркі сльози покотилися з очей. Єдина доня Ізольда вже шостий рік перебувала в концтаборі Тайшету. Скаржилася на своє здоров'я. За склянкою чаю і шматком чорного хліба розпочалася тепла розмова. Під час нашої бесіди в кімнату увійшла сусідка-литовка. Кількома словами по-литовськи перекинулися між собою. Вийшла. Не встигла я допити чай, як тут же вбігла та сама жінка з криком: "Доктор! Рятуйте дитину!" В сусідній кімнаті на підлозі лежав шестирічний хлопчик Ромас. Він грався на березі ріки, став на крижину і впав у воду. Витягли його без ознак життя. У кімнаті батьки рятували його як могли. Мама істерично плакала, розводила руками. Я схопила хлопчика за ноги, з рота вилася вода, натиснула на грудну клітку — ще більше полилась.

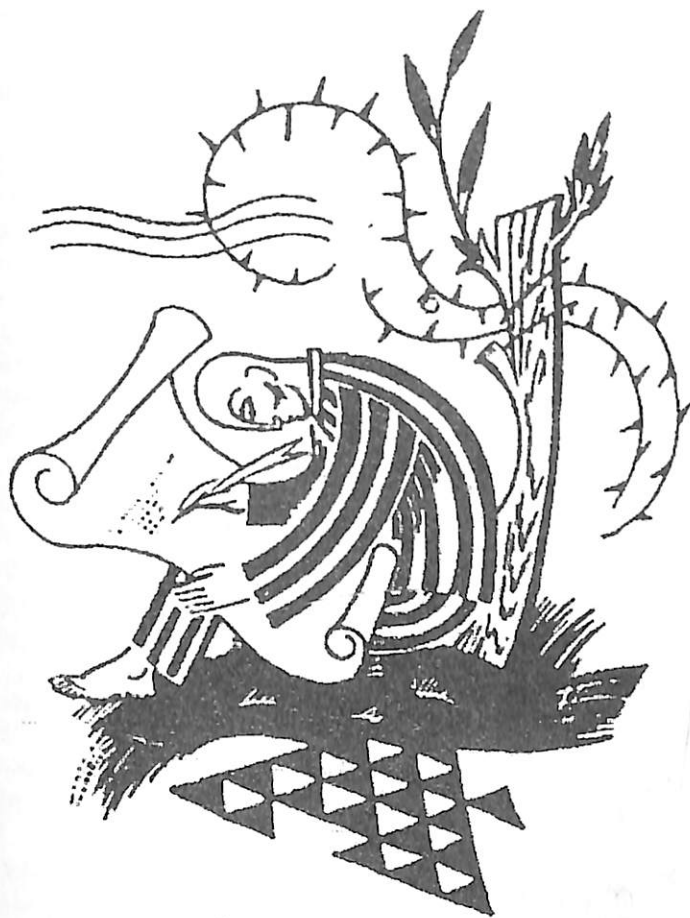
Довго тривало проведення штучного дихання і масажу серця. Дитина врятована! Це була велика радість для усіх. Ромас повернувся до життя. На виклик щойно через три

години приїхала карета швидкої допомоги і його госпіталізували. На загальних зборах курсу декан при всіх студентах виніс мені щире подяку за врятування дитини. Батьки хлопчика звернулися до ректора інституту з листом подяки.

Екзамен зі судової медицини скласти було досить важко. Завкафедри професор-поляк Зигмунд Броніславович був дуже вимогливим і принциповим. Виганяв студентів по кілька разів. Вимагав глибоких знань з усіх дисциплін. Його вигляд видавав аристократа: завжди підтягнутий, ходив у чорному костюмі і білій сорочці, охайно зачесаний, у пенсне. На екзаменах першим питанням було: при яких обставинах і як я врятувала від смерті дитину? (Про цей випадок він теж був поінформований.) Був задоволений з відповіді. Більше запитань не було. Вийшла з кабінету з оцінкою "п'ять".

Зимову сесію склала на відмінно. Дістала стипендію. Коли складала державний екзамен з "воєнки", генерал поставив оцінку "відмінно", а ректор перед усією групою потиснув руку. За кілька місяців до державних іспитів був розподіл на роботу. Усі студенти дуже переживали, куди кого закине доля. За день до розподілу прийшла професор Оборіна і перед членами комісії просила, щоб залишили мене в інституті на кафедрі терапії. При комісії я сказала, що буду працювати там, "куда родіна пошльот". Викликала подив у членів комісії.

Допізна в інституті затяглася конференція. Я була задоволена своїм виступом, тим паче, що мене похвалила професор Оборіна. Під час перерви я з Розою вийшла в коридор. У цей момент до нас підійшла швейцар, запитала моє прізвище і попросила підійти до входних дверей, де на мене чекала якась жінка. Заввиділа силует знайомої, яка стояла, не рухаючись. З криком кинулась в обійми. Переді мною стояла моя рідна мамця. Ми обнімалися, цілувалися. Я не вірила очам, що на порозі інституту може з'явитися найдорожча для мене людина. Ми були безмежно щасливі. Роза стояла збоку, приглядалася цій сцені, — по обличчю горохом котилися сльози. Вона все зрозуміла. Втрюх вийшли з інституту. Роза сіла на трамвай, а ми пішли пішки. Було про що поговорити!

СПОГАДИ ПРО МАМЦЮ

Після звільнення по інвалідності з тайшетських концтаборів мамця приїхала до мене в Іркутськ. Я тоді вчилася на шостому курсі медінституту. За вісім років нашої розлуки ми не могли натішитися собою, наговоритися. Часто вечорами сиділи на березі Ангари і розповідали про пережите.

У розповіді про дитинство я згадувала про те, як мамця в "Рідній Школі ім. кн. Льва" працювала режисером дитячих імпрез. У 1920 році з Галичини дідусь з усією родиною виїхав на Велику Україну. Зупинилися в Харкові, де на той час з Галичини приїхали сім'ї для розбудови Української держави. Мамця вчилася в гімназії, одночасно в театральній студії під керівництвом Леся Курбаса, який був чудовим актором, режисером, педагогом і ученим. Усі хлопці і дівчата, що прийшли вступати до студії "Молодого театру", були прихильниками його акторського хисту, більше того, були закоханими в Курбаса-актора, ерудованого театрознавця, історика, філософа. Він мав великий вплив на своїх вихованців.

Мамця під керівництвом Леся Курбаса у виставі "За-топлений дзвін" грала головну роль Мавка. Гра була високо оцінена театрами.

У Харкові зупинилося багато сімей з Галичини, нашої інтелігенції. Там вона познайомилася з Володимиром Гжицьким. Був частим гостем дому, симпатичним і цікавим у своїх розповідях. Народився у сім'ї сільського вчителя поблизу Теребовлі. Воюючи в рядах УГА, потрапив у 1919 році в полон, звідки втік. Переїхав на Велику Україну. В 1922—1926 роках вчився у Харківському інституті рільництва. На студіях почав писати, належав до літературних організацій "Плуг", "Західна Україна". Його роман "Чорне озеро" офіційна критика розгромила за показ російського колоніалізму. Наприкінці 1933 року його заарештували.

У Харкові доброю товаришкою мамці була Христя Алчевська. Запам'яталася як дуже проста і знаюча, кришта-лево чиста, безкомпромісна, принципова, людина енцикло-

педичних знань, непересічних здібностей і глибокого розуму. Спілкування з цими сім'ями було дуже цікаве.

Після задушливої весни 1921 року насувався голод. Почалися арешти інтелігенції. Щоб уникнути більшовицьких репресій, дідусь зі своєю сім'єю щасливо повернувся в Галичину. Незабаром мамця вступила на навчання до Таємного українського університету у Львові.

У 1948 році була заарештована. Привели мамцю до тюрми. З брязкотом зачинилися двері. Черговий забрав речі у "конторку", а саму направив у "баню", а відтак у камеру-одиначку. Була вона у сирому підвалі, розміром 2х2 м з цементованою долівкою. В камері пусто, неприємне во-логе плісняве повітря дразнило ніздрі.

З перших днів ув'язнення почалися безсонні ночі, допити-слідства, знущання. Вони відбувалися вдень і вночі. Слідчим у мамці був відомий кат тюрми Жаринов. Виглядав мов божевільний. Очі, як у хижого звіра, волосся постійно розкудане, при розмові бризки слини летіли в різні боки. Фізично здоровий. Свою силу застосовував на в'язнях. Кожне його слідство супроводжувалося фізичною розправою. Свою гумову палицю він раз по раз використовував. Спершу бив по кістках ноги, в коліно, відтак по голові, плечах, обличчі. Бив немилосердно, входив в азарт. Знущався до того часу, доки жертва не падала на землю непритомна. Для того, щоб привести її до тями, відливав водою. Понівечена лежала серед кімнати в калюжі води. Після того як приходила до тями, знову бив. Слідство з тортурами відбувалося цілу ніч. Над ранком чергові притягали до камери на одну—дві години. Відтак знову допити, які супроводжувалися фізичною розправою. Коли відчував утому, на поміч запрошував товаришів, таких, як він. Ті по черзі били. На третю добу катування мамця повністю знепритомніла, очі налилися кров'ю, важко дихала. При повному безсиллі втратила свідомість, усе тіло в синцях, чорне від побоїв, опухла, коли не могла відповідати на запитання, копав чоботами у живіт. Це був один із прийомів, які практикували слідчі, щоб привести людину до тями. Наступної доби кат встромив свою "лапу" у волосся на голові і ритмічними ударами бив головою об стіну до непритомності. Примушував також стояти в куті кабінету протягом півтори доби без дозволу піти в туалет, без права ру-

хатися. Поставив чергового, щоб не змінила положення. Було жахливе відчуття, тіло набрякло, стало, мов олово, ноги попухли, випирали з мештків, у голові шум, очі налилися слізьми.

Після цих тортур перевели з камери-одиночки в камеру, де були підключені мотори, які створювали дикі звуки плюскоту води, реву звірів, хрюкання свині, а також звуки "різнокаліберного" тембру. За стіною камери чути було крики божевільних, які раз по раз скандували одні і ті ж фрази, поводитися дуже неспокійно. До залізних дверей камери щохвилини підходив наглядач і залізним предметом ударяв по них. Тільки молитви рятували від тих жахів. Просила Бога дати сили витримати ті тортури і залишитися при повному розумі. На слідстві поводитися спокійно, але були хвилини отупіння і щоб дати відповіді на попередні зізнання, кусала пальці рук до болю. Після "камери звуків" перевели в сусідню, теж одиночку, де з софіту ритмічно падали краплі води. Заховатися від них не було де. Мокра, перемерзла, очікувала нових знущань. Наступні допити велися із застосуванням бійки. Таким чином примушували мамцю признатися, що в нашому помешканні збиралися члени проводу УПА, що хата була зв'язковою. Вимагали видати всіх членів, розповісти про співучасть.

Після чергового слідства завели в камеру, у якій було безліч тарганів. Повзаючи по підлозі посеред камери, вони безцеремонно кусали. Панчохи виїли до нитки.

Після двотижневих тортур була одноденна перерва. Жаринов розмовляв спокійно, без фізичної розправи, лайки. Попередив, щоб мамця привела себе в порядок для розмови з високопоставленою особою, якою був генерал КГБ. Розмова відбулася у великій сонячній кімнаті, при столі, застеленому білою скатертиною. Три заґратовані вікна виходили на подвір'я. На столі різноманітна їжа, напої. Генерал ввічливо випитував про всю сім'ю, родинне життя. Запропонував мамці співпрацю з КГБ, обіцяючи випустити на волю також татка, сина, дітям дати можливість закінчити інститут, повернути помешкання з усім добром. Від усіх "благ" мамця відмовилася, до їжі не доторкалася.

Наступне слідство велося за задуманим сценарієм. Гримнув мамцю об підлогу і місив черевиками. Була поза межами болю. У скронях бринів дзвін.

Так тягнулися 25 жахливих днів. Після камери-одиночки перевели у загальну камеру. В камері в'язнів було понад 60. Зрештою, хто міг порахувати, коли всі стояли, тісно заплішені, як оселедці в бочці. Всі варилися в густій задушливій спекоті. Ціла камера — від підлоги до стелі, — немов кам'яна чаша, була налита потом, що спливав з в'язнів брудними потоками. Жінки стояли мокрі, задихаючись від смороду і нестачі повітря. Чорніло в очах. Через вікно чувся гуркіт мотора, який приглушував крики, зойки катованих в'язнів.

В пізню годину в 116 камеру кинули знівечене почорніле тіло, прикрите шматками порваної одежі з засохлою кров'ю, з обірваним волоссям на голові. То була стара жінка — мама Василя Кука, яка по-геройськи переносила тортури.

Більшовицькі тюрми — це пекло на землі, а їхні працівники — слуги диявола.

Доля кожної ув'язненої по-різному склалася, — але спільне горе об'єднало їх. Одні плакали за своїми малими безпомічними діточками, які zostалися одні, другі журилися своїми родинками, оплакували загиблих, інші — над своїм особистим горем, були й такі, котрі сміялися і кепкували зі своїх слідчих, копіювали їх, приходячи зі слідства, влаштовували різні інсценізовані сцени. Студентка університету Віра настільки вміло відтворювала образ слідчого, що вся камера сміялася до сліз. Часто мамця згадувала жінку-селянку, яка втратила двох синів. Мужньо поводитися, ніколи не нарікала на свою долю. Незважаючи на похилий вік, страждання, поводитися, як героїня, та й ще підбадьорювала інших.

Після шестимісячного перебування у тюрмі на Лонцького Іванну Полюгу засудили "ОСО" за ст. 54—1а на 25 років концтаборів посиленого режиму.

В дорозі до Іркутська була два тижні. Везли у телятному вагоні. Голод, холод і воші були постійними супутниками. Ешелон з тюремниками в Іркутську затримали на два дні. Відразу відправили в Тайшет.

Великий концтабір, у якому було кільканадцять тисяч в'язнів, переважно політичних. У ньому каторжниць розподіляли по околичних таборах. Кожен мав свої номери.

Більшість розташовувалась серед просторів тайги, а частина — вздовж залізничної колії.

Табір № 39 — перший, у якому була мамця, новозбудований. Багато бараків недобудованих, не мало дверей, вікон, нарів. Новоприбулі змушені були на тріскучому морозі пиляти дерева, заготовляти матеріали для будівництва. Політв'язнів привезли багато, а місця не вистачало. В одному бараці було понад 200 чоловік. Лежали майже одна на одній, на двоповерхових нарах. Здебільшого вся робота проходила в лісі. Першого місяця праці в тайзі загинуло троє жінок. 20-річна дівчина Марічка лежала на нарах недалеко від мамці. Її за руки мертву притягнули до бараку: придавило дерево. Ця жахлива картина довго стояла перед очима. Харч був одноманітний. При виконанні норми давали 500 г хліба, 0,5 л теплої солом'яно-жовтої води, на обід неочищену вівсяну кашу з лупою (нею годували коней). На роботу ходили під конвоем. Першу зиму, весну, літо працювали в лісі. Навесні і влітку дошкуляла мошка, яка кусала в усі відкриті частини тіла. Після укусів тіло пекло, набрякало. Серед в'язнів були монахині (які працювали біля церков). Вони відмовлялися від роботи. За це їх заковували в кайдани, прив'язували до дерева, біля якого мали стояти протягом дня. Сонце пекло немилосердно, мошка тіяла нестерпно. Опухлі, поверталися в бараки. Дуже жорстоко конвоїри ставилися до каторжниць і нагадували: "Крок вправо, крок вліво, стріляю без попередження". Був випадок, коли одна із жінок отримала від сім'ї довгожданого листа і, йдучи дорогою, читала. Вітер підхопив листа і поніс кілька кроків убік. Вона кинулася за ним і тут же була вбита. Конвоїр на розводі дістав подяку. Чимало невинних жертв полягло від кулі супостата.

В літню пору люди працювали на сільськогосподарських роботах, незважаючи на дощ, спеку. В поле йшли по 6—8 км в один бік. Норми були високі, виконати їх було неможливо. Інколи для більшої прикrostі конвоїри давали

наказ "ложись", і в'язні, хто де стояв, мусили лягати в калюжу, болото, воду. При порушенні наказу очікувала смерть.

Восени в'язнів залишали ночувати в корівниках, спали вони на мокрій соломі. Годували відходами з ярини.

Частина каторжників працювала на каменоломнях. Камінні кар'єри були далеко в тайзі, займали великі простори. Працювали важко, залізними лопатами розбивали міцне, мов граніт, каміння носили його дерев'яними ношами, навантажували на машини. Лунав стукіт молотів, шматки каменю розліталися у різні боки, не одного каторжника поранило.

Важко було працювати на будівництві залізничної колії. Будували дорогу по коліна в багні, ноги грузли, відривалися підосви.

Весь табір відправили поїздом до останньої зупинки в бік Комсомольська. 20 кілометрів йшли пішки, знесилені, підтримуючи одна одну. В'язнів помістили у брудні бараки, в яких колись жили рецидивісти. Де-не-де на нарах були сліди засохлої крові, відтята кисть, відрізані пальці. Інвентарем для праці були сокира, кайло, лопата, тачки. Зрізували ліс, очищували і викорчовували пні, тачками возили землю, утрамбовували її. На роботу йшли по 12 км зі всіма інструментами, які несли на плечах, дерев'яні тачки тягли за собою. Йшли доріжкою, одна за одною, підганяли одна одну, спотикалися. Такою доріжкою йшла мамця, а позаду неї колишня артистка ленінградського театру. Вона незручно замахнулася лопатою і поранила мамцю в голову. Від удару вона знепритомніла, а шрам (рубець) залишився на все життя.

Умови праці були настільки важкі, що в'язні гинули, як мухи. Довозу хліба, м'яса, цукру не було. Годували тільки вівсом. Упродовж чотирьох місяців затримали передачі і кореспонденцію. Зв'язок зі світом був повністю перерваний для недопущення інформації про будівництво залізничної колії в'язнями.

Був випадок, коли в табір привезли несвіже м'ясо, його вимочували в марганці, після чого в'язні захворіли, було кілька смертельних випадків. Чотири дні каторжники не працювали. Багато з них втратили здоров'я. З роботи

поверталися втомлені, взаємно допомагали, підтримуючи одна одну.

В день, коли до табору залишалося три кілометри, від конвою пролунав наказ "повертатися в тайгу на гасіння вогню". Перед очима стояла чорна завіса диму, червоні язики вогню захопили великий простір лісу. Навкруги все горіло — трава, корчі, дерева. Здавалося, що земля палає під ногами. Конвоїри направляли жінок у вогонь, самі стояли осторонь. Хто не міг копати рови, — стріляли. Багато в'язнів отримали опіки. На допомогу направили в'язнів з інших бараків. Тайга горіла протягом доби.

Для випробовування новозбудованої колії направили в'язнів. На четвертому кілометрі поїзд пішов під укіс. Вагони з людьми перекинулися. У цьому поїзді їхала мамця. Отямилася в лікарні завдяки друзям по недолі, які на руках винесли її з вагону. В лікарняному бараці на нарах поруч з мамцею лежала дівчинка Шура, якій під час залізничної катастрофи ампутували руку і ногу.

Протягом двох місяців мамця була в інвалідній бригаді, знесилена, з дистрофією, погано бачила, чула, виглядала як 80-річна бабуса. Для зміцнення здоров'я мамцю направили працювати посудомийкою на кухню.

Увечері на лаву підсіла сусідка по нарах і поділилася почутим від конвоїв: у табір мають привезти бандитів, які будуть знущатися над політв'язнями. Під час розмови відхилили двері камери, щоб хтось не підслухав розмову, зауважили незліченну кількість щурів, котрі на стук дверей і присутність людей не реагували.

Працю на слюді відбували в осібних бараках, за довгим столом, щопівметра над робочим місцем горіла лампочка. Ув'язнені ножом подрібнювали плити слюди на дрібненькі, тонші від булки пластинки. Від засвіченої лампочки слюда блищала і до болю іскри відбивалася в очах, крушилася і ламалася. Цими порошинками без респіраторів дихали в'язні. Відтак хворіли на легені, туберкульозом, пневмосклерозом, силікозом. Багато ув'язнених від легеневих кровотеч померло.

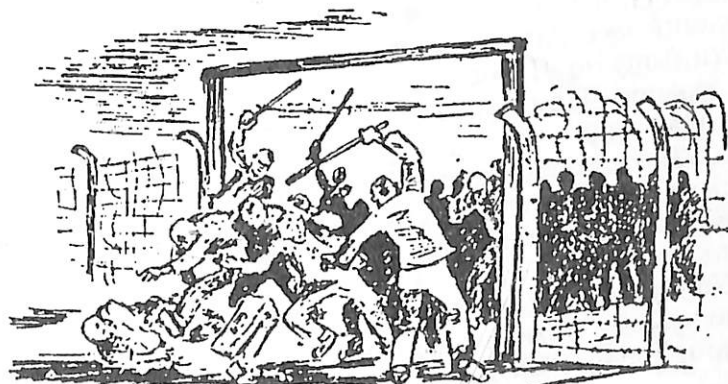
Слюду доставляли поїздом, і в'язні по 20 кг на плечах несли тайгою до табору. Працювали по 12 годин, чергуючи день і ніч. За ці години треба було роздробити 900 г

слюди. Таку норму виробити було неможливо, тому пайок хліба зменшували.

В наш табір прибуло багато жінок. Як виявилось, їх привезли з Норильська. Більшість з них були важкохворі, поранені, з порушеною психікою. Розповідали, як почалася кривава вакханалія. У Норильську каторжники добували вугілля і руду, будували місто, працювали на будівництві гіганта кольорової металургії. З тих країв політв'язнів не вивозили на Велику землю, а залишали на вічне поселення. Після смерті "батька народів" адміністрація якоюсь мірою втратила запал, і це використали в'язні. Причиною вибуху стало вбивство молодого в'язня Ковальчука. Праця в Норильську зупинилася, тобто 40 тис. в'язнів відмовилися від роботи. Після 14-денного страйку московською комісією на чолі з генералом Сіровим були проведені переговори для задоволення деяких вимог в'язнів, які не були виконані. Вдруге каторжна зона страйкувала під гаслом "Воля або смерть". Знову зупинилося економічне життя у Норильську. Відтак у п'яту зону ввели військо, застосували зброю, танки. Автоматами було вбито багато в'язнів і понад 300 поранено. Близько тисячі в'язнів відправили в різні табори.

1 липня 1953 року... Цей день кривавого розстрілу в Норильську назавжди увійшов в історію руху опору політв'язнів ГУЛАГу.

В Хабаровську на спецпереселенні були дві мої тітки Іванна і Ніза зі своїми дітьми. Обидві важко працювали на цегельному заводі, розвантажували вагони з цеглою. В тіт-

ки Іванки найстарший син Івась, 12 років, разом з мамою вночі ходив на роботу. Не раз у черзі вистоював за хлібом, і коли мама захворіла, працював за неї. Троє малих дітей (серед них немовля) залишалися в бараку самі. Друга тітка Ніза працювала одна. Тачками возила глину, вантажила вагони, працювала на будові. Важко заробляла на хліб. Дві її доні Галюся і Зірця ходили до школи. Зароблених грошей не вистачало на життя. Усі речі, які привезла зі собою, продала. Нарешті, свій золотий годинник виміняла на хліб, бо голодні діти плакали.

Щоб полегшити життя тітці Іванці, ми з мамцею запросили до себе її доню Дарусю. Усі троє мешкали в кімнатці дев'ять метрів. Через рік в Іркутськ на наше запрошення приїхала тітка Іванка з дітьми. Спали покотом на підлозі. Жили дружно. Ми допомагали їм як могли. За деякий час вони дістали кімнату. Івась і Дарця влаштувалися на роботу і ходили до школи. Івась працював трактористом, Дарця — у бухгалтерії. До приїзду їх ми заготували картоплю, в позичену бочку ножем пошаткували капусту, купили вугілля. Одночасно просив допомоги син вуйка Славка Павло. Він теж був на висилці і тяжко працював на лісоповалі в тайзі, а влітку на сплаві дерева. Дуже хотів приїхати в Іркутськ. Для цього потрібна була довідка з будь-якого навчального закладу з викликом на навчання. Така довідка мала бути підставою для його виїзду. Документ підробила спецпереселенка литовка Ізоляда, секретар училища, де я у той час працювала фельдшером. Через кілька місяців в Іркутськ приїхав Павло. Після восьмирічного перебування в таборі посиленого режиму до сім'ї в Іркутськ приїхав вуйко Антін (чоловік тітки Іванки). Наймолодший син Антось зовсім не знав свого батька. Усі інші діти його не впізнали. І коли з'явився на порозі, покликали мамцю. При зустрічі з вуйком тета на короткий час втратила мову.

До державних екзаменів готувалася разом з Розою. Результати були відмінні. Не було у мене більшої радості у житті, коли вручили мені диплом лікаря (який дістався дорогою ціною).

Упродовж двох місяців чекала відповіді з комендатури на заяву, яку подала на дозвіл виїзду до Львова терміном на один місяць. Мотивувала це тим, що маю нареченого і

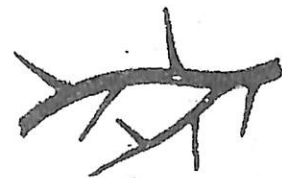
буду виходити заміж, відтак повернуся назад, бо маю скерування на роботу в Іркутську область.

До того часу я листувалася зі своїм старим другом Ромком (сином академіка Крип'якевича), який надсила мені медичну літературу, а також позичив гроші на дорогу до Львова. Листувалася також зі мною товаришка з інституту Оксана Мельничук. Вона мала рідного брата Володимира, який вчився у Ленінградському інституті залізничного транспорту. Запросила мене до себе в гості.

Найчастіше писав до мене Микола Василенко, друг брата Любка. Після звільнення з концтабору Інти хотів приїхати до мене в Іркутськ. Під вечір я з Розою поверталася з консультації по терапії. На вулиці причепилася циганка, яка безплатно запропонувала поворожити. Сказала, що завтра дістану листа від хлопця і за нього вийду заміж. Листувалася з трьома, та серйозно про жодного не думала. Увечері лягла спати, але слова циганки не давали спокою. Думала, від кого буде лист.

Довгожданий дозвіл з комендатури КГБ на виїзд до Львова дістала. У Львові не була з часу своїх восьми найкращих юнацьких років. Разом з дозволом дали маршрутний лист, у якому було чітко вказано маршрут, при цьому не дозволялося самовільно його змінювати, не вільно було також зупинятися на станціях. При порушенні — 25 років тюрми. У Львові відразу мала відмітитися у комендатурі.

До вагону мене відправляли товаришка з інституту Роза, тета Іванка з родиною, Павло та знайомі. Серед них була одна священнича родина Романюків, з якою дуже заприятелювалася. Часто повертаючись з інституту, була дуже голодна, тоді заходила до них, провідувала. Обов'язково годували пенцаковою зупою, найчастіше з хлібом. Біля вагону було про що згадати і про зупу не забули.

ДОРОГА В ІНТУ

Лежала в поїзді на лавці, було дивне відчуття. Не мала жодних обов'язків, до яких звикла за вісім років. Думками була у Львові, біля татка. З учорашнього листа довідалася про його звільнення з неволі і що вже кілька днів живе у стриянки та її доні Сяні. Я з мамусею дуже раділа новині про звільнення татка. Не виходив з голови Любко. Одружився з мосію колишньою доброю товаришкою з інституту Дарцею Масюк. Вона теж була заарештована, Любко з Дарцею зустрілися на пересилці. Покарання відбували в таборах поблизу. На засланні одружилися. Думала також про останній лист від брата товаришки Володимира і слова циганки. В голові був хаос. У Москву доїхала щасливо, без пригод. По дорозі уважно приглядалася до природи, людей, міст. У Москві, як тільки вийшла з вагона, по селектору пролунав голос: з другого перону проводиться посадка на поїзд Москва—Воркута. Через 25 хвилин поїзд відправляється. Ці слова поранили серце. Я швиденько здала валізу в камеру зберігання і пішла до каси за квитком до Інти. Грошей на квиток не вистачило, і я купила перонний. Довго стояла біля вагона і роздумувала над тим, чи їхати до Любко. Нав'язала розмову з провідником, показала перонний і, сівши в поїзд, — перехрестилася. При собі мала маленьку торбинку з документами, довідку спецпереселенки, маршрутний лист, диплом і кілька карбованців. У плацкартному вагоні усі місця були зайняті. До вечора просиділа на нижній лавці в купе. Офіцери грали в карти. Я лягла на верхню полицю. О десятій годині вечора у вагон зайшли двоє військових з вівчарками і ревізор. Перевіряли документи і квитки. Стало лячно. Скорчилася у клубок і притиснулася до стіни полиці. Серце стукотіло. В купе перевірили документи і один з військових піднявся вгору на полицю. Офіцери, які сиділи внизу, сказали: "Навіщо будити малу дівчину, яка спить?" Мене не тривожили і пішли далі. Вранці на одній із станцій відправила Любкові телеграму. Через два дні на пероні опинилася в обіймах свого брата. Любко з радості і несподіванки плакав, як мала дитина. Дуже тепло зустріла мене братова Дарця. Вона очікувала дитину. В Інті пробула 12 годин. За цей час побачила колосальні простори, високі стіни з колючим дротом, вишки з вартовими з багнетами в руках.

Тундра.
Ярослава і Любомир Полюги. Інта, 1956 р.

І Н Т А

На початку липня 1956 року приїхала в Інту. Після восьми страждених років зустрілася з братом і братовою Дарцею. Приглядалися до себе, не вірили своїм очам, що ми знову разом, не могли взаємно натішитися. До болю вразила мене братова ліва рука, в яку був поранений. Він і тепер нею погано володіє. Приїхала до них лише на 12 годин.

Любка розповідав, що, будучи в тюрмі на Лонцького, сидів у камері поруч з мамцею, чув її голос, знав про те, що слідчий Жаринов по-садистськи знущався з неї. У Києві на пересилці у 12 камері зустрівся з вуйком Лотовичем. Він був хворий, скаржився на сильний біль голови, в ділянці серця. Був байдужий до життя, передчував свою кончину. Під час короткого спільного перебування використовував кожную хвилину, щоб якомога більше розповісти про себе. Просив Любка, бо вірив — він молодий, усе переживе і повернеться до рідних, щоб розповів про пережите горе. Розпачав за своїми дітьми, дружиною.

Сумні спогади наринали на Любка, згадав про єдину дочку професора Зарицького Катрусю Зарицьку. Під час слідства його тероризували за співпрацю з нею. У 1947 році на святі Матері Божої Маня вранці вийшла з підпільної хати в Княгиничах, де перебувала і працювала з провідником УПА Романом Шухевичем. Сказала, що повернеться після обіду, пішла на зустріч із зв'язковою до Ходорова. На місці прибуття двоє у цивільному схопили її ззаду за руки і повели до будинку НКВС. При вході у браму відпустили руки, вона в ту ж мить вихопила пістолет і вистрілила в охоронця. Під час втечі за нею гналися, стріляли, а чи вбили, — невідомо. Про цю сумну звістку розповіла знайома жінка, яка повернулася з Ходорова.

Провідник генерал Шухевич негайно залишив конспіративну хату. Його під охороною Любка відвів у ліс, у густі зарості, де був бункер. По дорозі генерал сказав: "Український народ втратив здібного організатора, революціонера, мужнього і талановитого борця за волю України, а воля купується кров'ю і здобувається смертю".

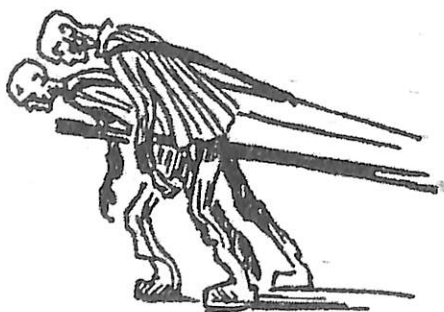
За короткий час мого перебування Любко провів малу екскурсію по Інті і розповідав про табори. Табори ГУЛАГу на Інті перебували в системі режимних спецтаборів. Кодова назва таборів "Мин-лаг", "Инта-лаг". У системі "Мин-лагу" було шість таборів.

В Інті оглядала все підряд — північну природу, зону і шахти, табірні бараки тощо.

Боляче було дивитися на великі простори тундри, засіяні стовпчиками з номерами на фанерних табличках. Багато знищених таблиць відпало, залишилися одні стовпчики. Колишня наглядка, яку зустріли випадково, сказала: "Тут ховали за планом". Рови, з огляду на вічну мерзлоту, копали влітку. Збереглася викопана посеред цвинтаря велика землянка з трубою-димарем. Тут постійно жили гробарі. Щоденно возити їх з табору на роботу було не вигідно. Їжу їм привозили прямо на "робоче місце". Отак і жили тут роками, ховали в'язнів і себе водночас.

Не вина нашого народу, що не зберіг мільйони могил. Лихоліття стерли з лиця землі місця останнього спочинку сотень тисяч українців. Українськими кістками засіяна земля Сибіру.

Дві години брели ми тундрою. Як-не-як, хоч і не дуже велична, однак по-своєму чарівна природа. Цвіте і багряніє ягодами морошка. Рожевіє цвітом іван-чай. Неозорий простір... Дороги в Інті вибоїсті, з перегорілої породи. Автомобільного транспорту небагато. За машиною здійснюється курява. В усіх молодих в'язнів, як звичайно, був шифр ТФТ (тяжелый й физический труд). Важка індустрія Інти — це шахти. Багатющі поклади кам'яного вугілля. Отже, люди з шифром ТФТ розбудовували шахти і давали з копа-лень вічної мерзлоти вугілля для радянської імперії.

Кладовище політв'язнів в Інті. 1956 р.

Любко продовжував розповідь. Коли привезли в табір, видали єдиний взірєць одяг, робу — сірі штани, вузенькі, з однією кишенею, без жодної кишені і підкладки куртку та сірий бушлат, виділили шматок грубої тканини, дали взірці цифр, і кожен сам мусив написати свій зеківський номер. Він мав з/к номер Е 140. Ці номери пришивали на спині, на весь одяг. Кожного з нас можна було побачити серед інших у зоні табору. Важка праця на голодному пайку виснажувала в'язнів. У цих умовах ми довго не могли акліматизуватися. У зоні постійно проводили обшуки. Перевірки тривали по дві години, в'язнів зривали серед ночі. Зміни тяглися по 12 годин — вісім годин під землею, чотири години йшло на розвід, спуск у копальню, дорогу до вибоїв та інших місць праці. Коли бригада не виконувала норми, всіх залишали під землею на другу зміну. Деколи замість повторної зміни бригаду переводили на штрафний пайок — 300 грамів хліба. Випікали його із суміші висівок і тирси. Баланда складалася з двох-трьох шматків брукви, хамси та зерен ячмінної, пшеничної січки, що плавали в цій юшці. За виконання норми давали 100 г вівсяної каші, шматок тюльки.

Під час своєї праці в лікарні (медпункті) Любомир розповідав, що ліжок у стаціонарі було мало, проте кандидати на місце чекали в черзі. А ліжка змінювалися часто. Молоді підліковувалися і виходили, старих майже поголовно вносили у трупарню. Переважали тут різні недуги: туберкульоз і хвороби, спричинені постійним недоїданням, аліментарна дистрофія і пелагра. Після перенесення згаданих хвороб людина сохне, залишається шкіра і кістки, настає смерть. Закостенілі тіла вивозили у трупарню саньми (без труни, в білизні). У кожного на нозі була бірка з прізви-

щем, ініціалами, написаними хімічним олівцем. Звалювали тіла в одну яму, засипали мерзлим ґрунтом, поливали хлоркою, ставили кілочки і прив'язували до них бірку.

Одним із незабутніх споминів мого перебування в Інті було знайомство з сім'єю панства Кочурів. Оскільки Любко був у дружніх взаєминах з Григорієм Порфировичем Кочуром, то вирішив познайомити мене з цією цікавою і зноюю в літературному світі особистістю. Я рада була такому щасливому збігу обставин і нагоді зустрітись з відомим письменником, перекладачем. Про нього в листах до мене писали Любко, а також поет Микола Василенко. Миколі Григорій Кочур допомагав у його творчій праці, давав оцінку і редагував його поезії.

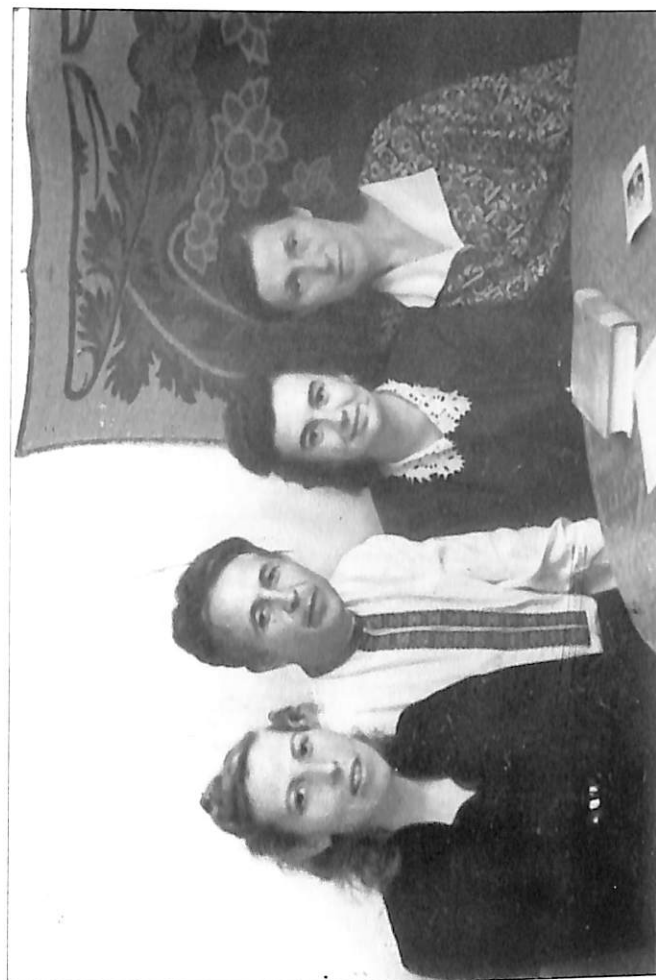
На той час вони з дружиною жили в дерев'яному бараці. Наша зустріч була дуже теплою, взаємно відчували симпатію. Під час розмови я довідалася, що Григорій Порфирович — учень Миколи Зерова, колишній доцент Вінницького педінституту. Заарештований 1943 року в Полтаві за належність до ОУН.

Відбулося також знайомство з відомим професором-бактеріологом Георгієм Олексієвим, родом з Кубані, дуже розумним, надзвичайно обдарованим, котрий у концтаборах відбув 15 років каторжних робіт. Любкові він прищепив любов до бактеріології, у вільні хвилини вчив його, давав настанови.

Швидко промайнув час. Треба було їхати до Львова. В моєму маршрутному листі "Інта не значилася", "шаг вправо, шаг влево — 25 лет тюрьмы".

При розставанні з Дарцею і Любком пообіцяла їм докласти всіх зусиль, щоб поновити їх в інституті. В Москві відразу відправилася в Міністерство охорони здоров'я. Сидячи в почекальні під дверима в Анатолія Захаровича (на жаль, прізвища не пам'ятаю), обмірковувала свої дії, нервувалася.

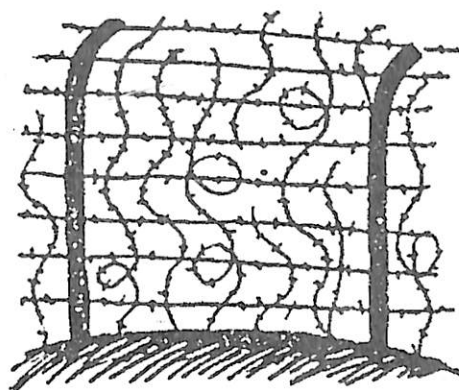
Моя поява в кабінеті міністерського працівника здивувала. Він зніяковів, в очах блиснула сльоза, був розгублений. Наступила пауза. Не очікував моєї вдячності за добро, яке вчинив, — майже завдяки йому я закінчила Іркутський медичний інститут. Зворушений був моїми сердеч-

В гостях у Григорія Порфировича Кочура.
На знімку зліва направо: Дарина Полюга, Григорій Кочур,
Ярослава Полюга, Ірина Кочур. Інта, 1956 р.

ними словами, дав зрозуміти, що йому ще ніхто не був вдячний за добро.

Довго і тепло розмовляв зі мною, питав про медичних працівників м. Алдана, про моє життя і плани на майбутнє. Одночасно запропонував посаду молодшого наукового працівника в Московському інституті генетики, позитивно відгукнувся на прохання допомогти Любкові і Дарці закінчити медінститут. Ще тричі зі Львова їздила в Москву в міністерство. Завдяки його зусиллям брат і братова були скеровані на навчання в Семипалатинський медінститут, який і закінчили.

ДОРОГОЮ ДО ЛЬВОВА

Найбільше я хвилювалася, їдучи з Інти до Львова. Чим ближче наближалася, тим більше тремтіло серце. За вікном миготіли знайомі залізничні станції, а спомини пережитого не давали спокою. Упродовж бурхливих хвиль життя мене охороняв медальйон з Пречистою Матір'ю Божою з Ісусом на руках. Цей золотий медальйон дістала від свого хрещеного батька Миколи Дужого — видатного громадського і політичного діяча. На диво, цю пам'ятну річ кагебісти віддали мені при відході з тюрми на Лонцького.

Не вірилося, що повертаюсь у рідні сторони, що незабаром побачу свого дорогого татка, рідних, друзів. Важко описати той момент, коли поїзд зупинився у Львові. У вагоні привітали мене товариші юних літ, двоюрідний брат Левко з друзями і рідними. На пероні стояв старенький, беззубий дідусь — мій найдорожчий татко. Зустріч була дуже зворушливою. Приглядався татко до мене, тиснув руку і питав: "Чи це сон, чи дійсність — то ти, Сяйцю? Невже ж я дожив до цієї хвилини, мало вірив, моя ластівко, що побачу тебе, яка велика Божа ласка втримала мене на святій землі".

Після приїзду я заїхала до стриянки Олі Полюги і двоюрідної сестри Сяні Демчини. По родинному прийняли мене. Стриянка була взірцем жінки-борця, яка все життя віддала народові. Ні тюрми, ні польський терор не зламали її. Два сини — Мирон і Борис — загинули в УПА.

Мирон Полюга під псевдо "Роман" — провідник Рава-Руського повіту. Після втечі 1939 року з Берези-Картузкої пішов у підпілля. В їхній хаті у Лаврикові (недалеко Львова) у 1940 році перебував Степан Бандера. Загинув Мирон у Лаврикові при відступі більшовицьких військ у 1941 році, молодший брат Борис "Марко" — господарник УПА — був убитий біля Угнева у 1946 році.

До мене поставилися з любов'ю. Звістка про мій приїзд до Львова швидко облетіла близьких. Багато друзів, товаришів провідувало мене, пропонуючи свої послуги, матеріальну допомогу. Болюче було довідатися, що багато з моїх товаришів потрапили в тюрми, концтабори, на спецпереселення і не мали права і можливостей закінчити студії. Більшість з них працювала на різних фізичних роботах. Прикро було зустріти свою однокласницю з інституту Іванку — вона на базарі продавала квіти. Чорна, опалена вітром і сонцем, зовсім не подібна до цієї ніжної Іванки. Під час розмови скаржилася на свою долю. Важко перенесла заслання у Сибір, не могла закінчити інституту. Повідомила мені про Ліду Серафан, яка захворіла в Сибіру на туберкульоз кісток, шкутильгала на одну ногу. Під час загострення місяцями лежала в ліжку. Ще одна товаришка Віра Волосянська. Маючи закінчений університет, працювала вдома (ткала на верстаті), на іншу роботу не приймали. Однокласниця Марічка Цимбала, в якої батьки були молодші, померли в Сибіру. Вона працювала в протитуберкульозному диспансері. Разом з маленькою дитиною поневірялася по чужих людях, не маючи свого кутка. Оля Ільків після повернення з тюрми працювала двірником, мила сходи, виносила сміття, щоб у напівсутеринах дістати одну кімнату, в яку могла б привести двох діточок, які 15 років були в дитячому будинку без мами.

Час минає швидко і разом ним змінюються люди і довкілля, історичні події. Спомини — це завжди цінне джерело для вивчення подій минулого. Чим далі йде людина вперед дорогою, свого життя, тим сильніше у неї пробуджується бажання зупинитися і окинути оком пройдений шлях.

Мій татко Іван Полюга чимало бачив на своєму шляху. Дорога була нелегка, багато тернистих колючок кину-

то під ноги. Незважаючи на життєві труднощі, любив людей, суспільство, яке його оточувало, а найбільше любив рідну Україну. Не раз казав, коби я жив тільки на одному черствому хлібі і воді, лиш би жити на рідній землі, в самостійній незалежній соборній Україні.

Народився у Львові в багатодітній свідомій українській сім'ї. Часто татко згадував про своїх батьків, яких дуже шанував і котрі були його цінним дороговказом. Бабуся Тетяна Полюга була ласкава, ніжна і дуже добра. Дідусь Федір Полюга — спокійний, урівноважений. Жили вони як голуб'ята. Доповнювали одне одного. Бабусю і дідуса не пам'ятаю, бо народилася я після смерті бабусі, а дідусь помер, коли я ще була маленькою. Всі діти дістали освіту, були духовно багатими. Старші діти мали великий позитивний вплив на молодших, виховували їх і допомагали в навчанні. Татко, будучи в шостому класі гімназії, давав учням молодших класів лекції (бо сам добре вчився), а за гонорар купував книжки до сімейної бібліотеки. В 19-річному віці вступив до української старшинської школи, а відтак в УГА в ранзі старшини. Був учасником національно-визвольної війни 1918—1919 років — воював за Львів проти поляків.

Був членом комісії зі спорудження нагробного пам'ятника на Личаківському цвинтарі національному поету-прометею Іванові Франку. Тяжко було дістати від польської адміністрації видне місце на цвинтарі. Пам'ятник споруджено на кошти української громади. Скульптором його був Сергій Литвиненко. В архівах батька збереглося багато чисел газети "Діло" за 1919—1925 роки зі згадкою про боротьбу за існування Українського таємного університету, де татко вчився і працював квестором медичного факультету. Ми з братом читали ці газети, у яких згадувалось ім'я нашого татка, про часті арешти, обшуки вдома, його заяви з в'язниць.

Часто наш татко розповідав, як українські патріоти боролися за Україну, як 1 листопада 1918 року роззброїли австрійські війська, визволили Львів, Галичину, розповідав про бої з добре озброєною армією Польщі, відступ за Збруч, бо далі вистояти не було сил...

Військова боротьба українців проти Польщі поступово переходить у політичну, громадянську площину. Згуртоване українське студентство, серед якого було чимало воїнів УГА і УССів, відроджує національне життя Галичини. Студентство згуртовується і об'єднується, домагається виконання політичних і загальностудентських вимог: приймати до польського університету українців на всі факультети, а також відновити українські катедри, які були за Австрії, і доповнити новими — української мови, літератури, історії, географії. Після того як польський ректор Львівського університету остаточно відмовився прийняти на навчання українську студентську молодь, 20 листопада 1919 року з'їзд українського студентства постановив створити у Львові Українські університетські курси. 21 листопада 1921 року у Львові відбувся Перший з'їзд українського студентства, на якому було вирішено відкрити на основі університетських курсів Львівський Український таємний університет (У(т)У) і розпочати виклади. Ректором У(т)У обрано професора Василя Щурата, проректором професора Мар'яна Паньчишина, секретарем професора Івана Крип'якевича. Студенти внесли ректора до салі на руках з вигуками: "Слава ректорові!", "Слава проректору!", "Слава деканам!" З промовою до студентів звернувся новообраний ректор д-р В. Щурат, який запевнив студентство, що буде віддавати всі сили і знання молоді, і подякував за довір'я. У відповідь на промову ректора від студентів виступив В. Мудрий.

Наукове товариство ім. Шевченка затвердило всі рішення студентського з'їзду і разом з ректором університету заснувало три факультети: правничий, філософський і медичний.

21 листопада 1921 року на Другому з'їзді українського студентства була сформована Українська Крайова Рада (УКСРада), що стала об'єднальною організацією усіх студентських товариств краю. До складу Ради ввійшов мій батько Іван Полюга. УКСРада належала до Центрального Союзу українського студентства у Празі. На цьому з'їзді було обрано також квестуру (секретаріат), яка забезпечувала зв'язок між студентами і викладачами. Постало питання про економічне забезпечення університету, і для

цього студентство роз'їхалося по краю, щоб провести збірку збіжжя і готівки. Було створено такі секції: 1) економічну, 2) культурно-освітню, до якої ввійшов І. Полюга. Завданням економічної секції було зайнятися збіркою збіжжя. Культурно-освітній секції доручено налагодити зв'язок із закордонними університетами, отримати від них програми навчання, формуляри, свідоцтва іспитів, каталоги та всю потрібну документацію. Її одержали від чеського, австрійського, німецького та бельгійського університетів.

Поїхало приблизно 1500 студентів. Кожний старався якнайбільше зібрати збіжжя. Щодня прибували вагони зі збіжжям, які скеровувалися до Центросоюзу, зокрема, до пана Творидла. Він налагодив контакти з Австрією, Німеччиною, і цим державам збіжжя продано в доларовій валюті. Селяни ставилися до студентства з розумінням і щедро жертвували свою працю. Протягом короткого часу зібрано тисячі доларів на університет, а також одержано бібліотеку колишнього Кам'янець-Подільського університету, зруйнованого поляками 1918 року. В скорому часі квестура розпочала роботу. Очолював квестуру В. Мудрий, який одночасно був квестором філософського факультету, квестором правничого факультету був М. Брилинський, а медичного — І. Полюга.

Завданням квестури було забезпечити студентство індексами, каталогами, провадити документацію університету, виготовити його печатку. Печатку виконав митець Ковжун — студент сидить за книжкою, закутий у кайдани.

Канцелярія діяла у підпіллі. Зі студентами працювали зв'язкові канцелярії. Квестура за погодженням з деканами та професорами складала програму, призначала місце та години викладів, часто працюючи вночі. Виклади, семінари У(т)У відбувалися у приміщенні "Просвіти" на площі Ринок, у штольнях цього товариства, в НТШ та "Рідній Школі", у приватних помешканнях, у приміщеннях собору св. Юра, інколи просто неба, в сутеринах, пивницях, підземеллях, що нагадували старохристиянські катакомби. У цих катакомбах горів смолоскип науки, який зігрівав своїм світлом 53 катедри, на яких навчалося 1486 студентів.

Після студентського зібрання була створена Кураторія вищих шкіл. Вона складалася з 21 члена, серед яких були представники У(т)У. Завданням кураторів було турбуватися долею студентів, влаштовувати їх на працю, посилати за кордон для закінчення студій. За активну участь у студентському житті батька неодноразово арештовувала польська поліція.

Польська влада всіляко переслідувала учасників таємного університету, проводила арешти, обшуки, підкладала бомби у місця, пов'язані з університетом. Будинки товариства "Просвіта", Наукового товариства ім. Шевченка під час вибухів були пошкоджені. Був заарештований ректор університету В. Щурат і протриманий у тюрмі три місяці. Польські власті проводили силовий терор професорів, яких звільняли з праці за виклади в університеті. Звільнили професора Галуцинського. Вийшло конфіденційне розпорядження міністра юстиції за № 107 від 12 вересня 1923 року про звільнення з роботи професорів гімназії і суддів, які викладають в українському університеті. Заарештовано понад 100 студентів, до яких під час слідства застосовували фізичну силу. Разом з Ольгою Басараб, секретарем УКСРади, був заарештований і мій батько, як квестор УКСРади. На одному з допитів комісар польської поліції Кайдан у 1924 році по-звірячому вбив Ольгу Басараб. Батько, побитий тим самим катом того ж року, переїс у тюрмі важку операцію. Оперував його професор Белей, який врятував йому життя.

У 1922—1924 роках катування студента Івана Полюги поліцією описав у своїй повісті "Pszed wiosna" польський письменник Стефан Жеромський. Писали про татка у 1923 році польська газета "Dziennik Ludowy", а також чеські, німецькі часописи.

Ми з братом залюбки читали ці пожовклі від часу газетні сторінки, де згадувалося ім'я нашого татка, описувалися часті арешти, обшуки, публікувалася його заява з в'язниці. Під час обшуку в нього намагалися знайти документи та матеріали квестури університету, індекси-протоколи деканатів, однак завжди безуспішно.

Університет існував протягом п'яти років і, незважаючи на переслідування польської поліції, арешти, суди, фізичні розправи, дав освіту 1500 українським студентам.

Після закінчення університету татко працював у Товаристві "Просвіта", був одним із чільних її діячів. "Просвіта" мала різні форми культурно-освітньої діяльності, якою провідні кола старалися охопити широкі маси українського населення. Завданням батька, як інспектора "Просвіти", було організовувати членство, активізувати його працю, проводити з'їзди, конференції, виступати з доповідями, зосереджуватися на національно-культурному житті. За громадсько-політичну діяльність у 1940 році татко був заарештований. Там зазнав увесь "смак" більшовицької тюрми. Завдяки мамці, через викуп вдалося вирватися на волю.

У 1944 році, будучи зі сім'єю в Карпатах, татко нав'язав контакт з підпіллям, співпрацював з партизанами старшинської школи УПА "Олені". У тому ж році, після повернення з Карпат, помешкання в якому жили у Львові на вулиці Лисенка, 40, стало зв'язковим, і татко й надалі виконував різні завдання ОУН і УПА. 20 червня 1948 року його, важко хворого, заарештували органи МВС, був ув'язнений у тюрмі на Лонцького. Там зазнав багато знущань, фізичних і моральних терпінь. Важкохворого татка з тюрми на Лонцького перевезли у Ленінградську тюрму, де протягом чотирьох років відбував покарання. Опісля була тюрма в місті Горлівці Донецької області. У 1948 році у Львові засуджений "ОСО" за ст. 54-1а на 25 років концтаборів за співпрацю з УПА.

РОЗПОВІДЬ ПРО БАБУСЮ

Подальша доля бабусі Марії Давидович була трагічною. Після арешту всієї родини вона залишилася одна. Заарештовані були діти, їхні дружини і онук. П'ятеро осіб засуджено на 25 років, а двос на — 10 років позбавлення волі в концентраційних таборах, десятеро вислано в Сибір на важкі фізичні роботи. З родини нікого не залишилося. Бабуся не мала де жити, помешкання всіх заарештованих дітей і онуків були забрані органами МВС, запечатані, а все майно конфісковане. Змушена була поневирятися по чужих людях, які давали їй пристановище. Зазнала багато принижень, а інколи й знущань. Коли стала немічна, чужі люди віддали її в будинок престарілих.

Як боляче розривалося серце бабусі, яка виховала шестеро дітей. Майже всі отримали вищу освіту, цінували і шанували свою маму, опікувалися нею.

Деякі знайомі, які інколи відвідували бабусю у притулку, після мого повернення з Сибіру розповідали про тяжкі умови, в яких перебувала старенька. Харчі, які приносили відвідувачі, ховала під подушку, щоб ніхто не забрав. Постійно була голодною. Дуже переживала за тяжку долю своїх найближчих, молилася, просила ласки в Бога. Померла бабуся в будинку престарілих, не дочекавшись нікого з рідних. Поховали її чужі люди.

РОДИНА КРИП'ЯКЕВИЧІВ

Професор Іван Крип'якевич досить часто провідував нас після повернення з Сибіру. Ми тимчасово жили у стриянки Олі Полюги та її доні Сяні Демчини.

Професор мав багато спільного з батьками, і вони годинами дискутували. На час відсутності Романа у Львові, який поїхав у Карпати на туристичну прогулянку, відвідини професора стали частішими. Завжди приходив до нас зі солодощами. Цукерки на той час були для мене люксом. До мене ставився з особливим теплом, по-родинному. До нього я чула респект. Професор був гімназійним учителем. Читав історію України. Лекції були дуже цікаві, захоплюючі. Під час занять у класі була ідеальна тиша, чути було, як пролітала муха. Був строгим, вимогливим і справедливим. Здається, не було такої теми з історії України, над якою не працював би вчений. Важливою його темою була історія Галицько-Волинського князівства XII—XIII ст. Але найбільше зусиль він докладав до дослідження Хмельниччини. Крім фундаментальних, науково-популярних книжок і статей з історії України, Іван Крип'якевич писав підручники, на яких у душі любові до рідного краю, гордості за славне минуле нашого народу виховувалася українська молодь.

Багато розповідав нам, про історика світового значення професора М. Грушевського, про його працю над історією України-Руси, талант і працьовитість. Професор Грушевський опублікував майже дві тисячі наукових праць, був відомий як один з найвизначніших політичних діячів, творців української державності, як голова Центральної Ради.

Професор Крип'якевич був учнем академіка М. Грушевського і співпрацював з ним. Його зовнішність привертала увагу, був середнього зросту, мав легку ходу, міцну статуру, можна сказати, без єдиної зморшки на обличчі, живі очі, був гладко зачесаний. Виглядав як інтелігент. Був непересічною особистістю. Його поведінка завжди виражала спокій, на обличчі не було суворості. Його щирість, без-

посередність, інтелігентність виявлялися у ставленні до молоді. Таким він закарбувався у моїй пам'яті. Під час відвідин професор запрошував мене на обід на вулицю Острозьких. У помешканні в очі впадали ідеальна чистота, дубові книжкові шафи, довгий стіл, накритий білосніжною накрохмаленою скатертиною. До обіду сідали професор і професорова, Данько, тобто Богдан (Петро), старший син, Роман молодший, часто ще й Надя Мудра (яка теж недавно повернулася з ГУЛАГу), їхня двоюрідна сестра, дочка сестри пані дому. Данько отримав своє перше ім'я на честь свого діда по батькові, а друге — на згадку про улюбленого героя Івана Крип'якевича Богдана Хмельницького. Під час обіду ми мали можливість наговоритися досхочу. Вся сім'я цікавилася моїми спогадами з пережитого. Данько інколи робив мені зауваження стосовно чистоти мови. Це мене дратувало, і я ніяковіла. Професор Данькові зробив зауваження. До столу обід подавала Кася, хатня робітниця, яка провела там усе своє життя і трактувалася усіма як член сім'ї. Обіди були чудові, одного разу на обід був борщ. Данько зробив зауваження Касі, чому не додала квасолі "яська". Борщ був дуже смачний.

Пані професорова була надзвичайно милою і щирою співрозмовницею і з особливою любов'ю ставилася до мене. За столом згадували про дитячі витівки синів. Данько був прикутий до ліжка важкою недугою. Він не лише закінчив хімічний факультет Львівського університету, але став генератором ідей кафедри неорганічної хімії, захистив кандидатську, а згодом докторську дисертації. Роман намагався не дати недугому братові почуватися ізольованим від зовнішнього світу, нерідко вони разом автомобілем подорожували містом.

Роман був моїм товаришем дитячих літ. Батько професора працював парохом у селі Кудрявцях і на вакаціях Роман зі сім'єю перебував там. Ромко часто приїжджав до нас в село Новий Милятин, де ми з Любком відпочивали у вуйка М. Лотовича, який працював лікарем. Ми не одне літо проводили разом. Одного разу Роман перекинув мене з ровера і дуже шкодував, що я вдарилася, перепрошував. Хлопці любили лазити по деревах і змагатися між собою, хто вище підніметься. Були також інші забави. Роман був

добрим, щирим другом. В Іркутськ пересилав мені книжки, медичну літературу. Після мого повернення в Україну ми робили екскурсії по Львову. За час моєї відсутності місто дуже змінилося, тому із зацікавленням оглядала музеї, парки.

Минули роки. За час свого життя Роман Крип'якевич написав 80 наукових праць зі свого безпосереднього фаху, був кандидатом фізико-математичних наук. Гідно виконував обов'язки почесного віце-канцлера Австрійської республіки у Львові. Найтяжче гнітили Романа і глибоко його травмували чвари на всіх щаблях національного будівництва. Він був толерантним, умів навколо себе створити атмосферу творчості, не соромився жодної праці — від інженерної у науково-дослідному інституті автотехніки до кофегара. Його скрізь поважали, бо відчували в ньому непересічну особистість, напрочуд скромну і непретензійну людину.

П О В Е Р Н Е Н Н Я

Після звільнення батьків з тюрми ми повернулися до Львова, де жили стриянка Оля Полюга з донею Сянею Демчиною, її чоловіком і синами. Це було наше перше пристановище. Ми були вдячні їм за прийом. Розуміли, що нелегко жилося, була своя сім'я, ще й нас троє на утриманні, у батьків виникли свої проблеми, не було помешкання, ані пенсії, ані потрібних предметів побуту. Одне слово, все треба було починати спочатку, але усвідомлення того, що ми на своїй рідній землі, додавало сили і енергії.

Я мала право перебувати у Львові 24 дні на час відпустки, яку отримала від органів МВС. За цей час шукала місце праці, а також прописку у Львові. Я доклала всіх зусиль, щоб якомога швидше стати на ноги і допомогти батькам. Знайти роботу було дуже важко. Обійшла всі медичні установи, шукала знайомих, друзів, просила їх допомогти.

Одного липневого дня прийшов товариш дитячих літ Роман Крип'якевич і запросив мене поїхати на прогулянку в Карпати, бо зібралось гарне товариство. Дуже приваблива була пропозиція, але здійснити її я не могла, бо не мала спортивного одягу, грошей на поїздки (а бути на чужих харчах не дозволяли амбіції, а також треба було зайнятися поважнішими справами — працевлаштуванням, пропискою. Зичливо відгукнувся на пошуки роботи мій гімназійний товариш Петро Казимирський. Разом зі мною ходив по знайомих і колегах. Зайшли лише до одного (прізвища вказувати не буду), який жив у центрі міста. Двері нам відчинила старша пані, ми зайшли до покою. У кімнаті за столом при пляшці вина сиділи молодики і грали в карти. Це були лікарі і політехніки. Петро відрекомендував мене і просив допомогти у працевлаштуванні. Один з них працював у міськздороввідділі, у другій кімнаті, без свідків, запропонував мені працю за велику плату. Мене огорнуло, адже за душею не мала жодної копійки, та й звідки мала їх взяти? Порадив позичити гроші, відпрацювати і віддати. Петро не повірив моїм словам і дуже був огірче-

ний поведінкою свого товариша. Мені прикро стало на душі. В той час, як сотні тисяч жертвували своїм життям, здоров'ям в ім'я великої ідеї, не очікуючи жодної зарплати, а ті молоді люди, які мали змогу закінчити студії, а може, й прислужували владі, займали посади, за рахунок потерпілих наживалися.

На свято Володимира, 28 липня, на порозі помешкання стриянки з'явився брат товаришки з інституту Оксани Мельничук Володимир. Він щойно приїхав з Ленінграда, де закінчив інститут залізничного транспорту. Довідався про моє місце перебування, зайшов провідати. Пригадала слова циганки, яка сказала, що вийду заміж за того, від кого отримаю останнього листа (а це був лист від нього).

Стараннями і широкому знайомству татка знайомі допомогли мені знайти роботу лікарем-педіатром у школі-інтернаті для сиріт. З боєм у серці дивилася я на нещасних дітей без батьківської опіки. Одні з них були жорстокими, другі підлими, ще інші перелякані, а деякі беззахисні, але всім їм потрібні були тепло, допомога.

Щоб поліпшити наше становище, за невелику оплату я дісталася на ще одну роботу — лікарем станції швидкої медичної допомоги. Серед лікарів і медперсоналу було багато репресованих. З великим задоволенням ходила на службу. В своїй роботі я була дуже акуратна, всі свої знання і практичні навички віддавала тільки роботі. Будучи на вулиці, дивилася за кожною каретою швидкої допомоги, хто зі знайомих лікарів поїхав на виклик. На швидкій медичній допомозі я багато навчилася, змушена була працювати над собою. Колеги по праці допомагали мені в тяжких ситуаціях. На виклик ми виїжджали бригадами: санітар, фельдшер і лікар. У нашій бригаді санітаром працював отець Стернюк. Завжди при собі мав дерев'яну валіжку з потрібними медикаментами. Отець Стернюк був засуджений, відбував покарання у концтаборах Сибіру.

Багато розповідав про свої переживання, а також про священників, які потерпіли за Греко-Католицьку Церкву. Перді мною був відкритий. Я знала про те, що таємно відправляв Служби Божі вдома, бо на них бувала й сама. Багатьом моїм знайомим хрестив дітей, вінчав, сповідав, хоронив (забігаючи наперед, скажу, що хрестив моїх дітей і хоронив мою мамцю). Від священників довідалася, що отець

Стернюк з Риму був призначений єпископом у Галичині. Підпільно висвятив багатьох священників. Його постійно переслідували органи МГБ. Багато разів робили обшук на його помешканні, викликали в МВС.

Єпископ Стернюк зацікавився знімками, зробленими мною в 1937 році, коли митрополит Андрей Шептицький відпочивав у своїй резиденції в горах. Я разом з батьками зібралася там теж проводити канікули. На той час там було багато знайомих моїх батьків разом з дітьми. У митрополита Андрея Шептицького був день народження, а може, якась інша дата, добре не пам'ятаю, і мені від усіх дітей випала велика честь привітати блаженнішого великим букетом квітів і прочитати віршик. Будинок, у якому жив митрополит, був збудований з кедрів і все умеблювання теж було з нього. Усюди було чути запах живиці. Ми були осяяні особливою аурою, окрилені. Світлина залишилась як пам'ятка на все життя.

Єпископ Стернюк багато цікавого розповідав про митрополита Андрея. У сім'ї графа Івана Шептицького і графині Софії, в родинному селі Шептицьких Прилбичі 29 липня 1865 року народився третій син, якому дали ім'я Роман. Боже покликання і підпорядкування йому однаково сприймали та відчували і син і мати. Його перше Святе Причастя відбулося 17 травня 1876 року. Напередодні він написав до свого вчителя: "Вже завтра відбудеться моє перше Причастя. О молись, Пане, молись, аби було багато 17-ти травнів у моєму житті, і щоб я завжди був догоровказом для моїх братів і щоб одного дня я відчинив їм Авері до неба".

Роман був покликаний служити Богові. Найдраматичнішою, найболючішою суттю жертви його матері було не так те, що він покидав родину і цей такий привабливий та повний спокус світ і йшов у чернечу келію, як те, що він покидав суспільство, культуру, традиції польської нації, у яких виріс і які виховали його, покидав латинський обряд, що став суттю релігійного життя графських родин Шептицьких і Фредрів, покидав усе, що було рідним і з чим зжився, і йшов до чужих людей, може, навіть непривітних до нього. Його мати, дочка славетного польського драматурга Александра Фредра, сама талановита літераторка і

художниця, ревна римо-католичка мала пожертвувати сина для служіння Церкві східного обряду. Про українство у той час говорили, що з ним залишилися тільки "хлоп і поп", то він разом з ними також "схлопіє". Чи є заради кого жертвувати? Чи хтось зрозуміє і підтримає цю жертву?

Роман не раз говорив мамі: "Я знаю докладно, що мене чекає, — поляки вважатимуть мене за українця, а українці трактуватимуть мене як поляка, та дарма. Господь Бог кличе, треба йти!"

Батьки остаточно погодились з покликанням сина. 29 липня 1901 року він став митрополитом Андреем, віддавши своє життя українській Церкві і українському народові.

Другою моєю проблемою була прописка. Цілими днями шукала знайомих, які б погодились мене прописати. Були такі, що мали велику житлову площу, але не погоджувалися на прописку. Кожен боявся за свою кар'єру. Але світ не без добрих людей. Добродійка Казимирська, мама Петра, допомогла мені, прописавши у своє помешкання. Я знову стала мешканкою міста Львова.

Володимир провідував мене часто. Поводився тактовно і скромно. Розповідав про свою сестру Оксану, яка була в Сибіру, поїхала до свого чоловіка Василя, котрий був на спецпереселенні, щоб полегшити йому життя. Він допомагав сестрі чим міг. Переживав за своїх батьків, які змушені були покинути свою господарку в селі Годи Коломийського району, бо їх постійно переслідували як куркулів, погрожували вивезти у Сибір. Тим більше, що був заарештований їхній старший син Василь.

Під час наших розмов з Володимиром я відчувала все те, про що мріяла: повагу, дружбу і любов. Минали дні і тижні, і я все більше переконувалася, що мій вибір вдалий. Володимир був порядним і чесним чоловіком.

У листопаді 1956 року ми одружилися. Почалося нове життя. Ми тоді не думали, скільки проблем постане перед нами. Розчарування чекали нас одне за одним.

Наше одруження відбувалося у помешканні, яке ми знайшли на околиці міста в новозбудованому будиночку.

На лавочці біля будинку.

Іван Полога і Іванна Полога батьки Ярослави. Львів, 1973 р.

необжитому, без будь-яких вигод. Вселилися ми разом з батьками. Змушені були починати все заново.

Напередодні весілля Володимир з татком із позичених у сусіда дощок зробили довгий стіл і лавки. Обрус і начиння позичили у Петра, брата Володимира.

Кімнату прикрасили гілками смереки. Все це додало святочного настрою, хоча було дуже скромно. Ввечері, напередодні приготування зайшли до нас два міліціонери для перевірки документів і прописки. Наклали штраф на батьків, бо вони не мали прописки, і попередили що до 24 годин мають виїхати за межі Галичини, застерегли, що у разі невиконання розпорядження будуть заарештовані. Настрій у нас підупав. "Як же бути? Що робити?" — запитував татко після відходу "гостей".

Вінчання відбувалося вдома, при закритих дверях, за темнених вікнах, без свідків. Ми переживали, щоб у той час не зайшли "непрошені гості". Вінчав нас священик Матусевич, який тільки-що повернувся з Сибіру. За святковим столом зібралася найближча родина. Довго проживати у цьому помешканні ми не мали можливості, постійно приходила міліція, штрафувала батьків, і вони змушені були покинути рідне місто і переїхати до брата Любомира в Інту. Важко було спостерігати як батьки, нібито вільні, але без прав на проживання у своєму рідному місті, змушені були знову поневірятися на чужині. Я розуміла горе батьків, розпач і усю безсилість. Як добре бути вільною людиною! Напевно, тільки той може мене зрозуміти, хто також зазнав неволі.

Ми знову змушені були шукати помешкання і за порадою знайомих поселилися в одній кімнатці у приватному будиночку. В кімнаті треба було зробити ремонт, піч не працювала, газового опалення не було, під підлогою товклися щурі, а миші бігали без страху. В досить несприятливих умовах прожили близько року. Народження сина Славчика принесло в нашу сім'ю щастя і радість. Володимир за місцем праці в Управлінні залізниці старався отримати помешкання. Після довгих митарств нам виділили одну кімнатку в гуртожитку залізничного училища. Важко було домогтися звільнення цієї кімнати. Ввечері підступом я разом з мамцею (яка приїхала на час народження внука)

ввійшла в гуртожиток. Двері відчинила чергова. Я ввійшла перша, а за мною з дитиною на руках ввійшла мамця, і таким чином ми поселилися в кімнаті, на яку мали ордер. За цей вечір я як ніколи була принижена, пережила жахливі неприємності, чого тільки не передумала.

На прохання про приписку батьків у Львові від різних інстанцій приходили негативні відповіді. Я всім розповідала про тяганину радянської бюрократії, оббивала пороги багатьох інстанцій, і все дарма.

Несподівано в почекальні начальника паспортного столу від людей довідалася про хворобу і операцію його дружини. Я використала цю інформацію. Обійшла всі хірургічні відділення лікарень, і справді, слова, сказані в почекальні, підтвердилися. Цю жінку оперував професор М. Павловський. Через свого однокурсника, доброго колегу М. Кузія познайомилася з професором, і він відгукнувся на моє прохання. Допоміг батькам прописатися у Львові завдяки своїм відносинам з начальником паспортного столу. Професор Павловський не побоявся підірвати свій авторитет, адже це могло вплинути на його подальшу кар'єру. Ми були йому безмежно вдячні. І на цей раз світ виявився не без добрих людей.

Народження другого сина Любомира принесло нам велику радість. Чаша нашого щастя заповнилася.

СПОГАД ПРО ОЛЕНУ АНТОНІВ

1964 року на посаду лікаря в Обласний тубдиспансер прийшла Олена Антонів. До цього мене з нею познайомила моя добра і вірна приятелька лікар-рентгенолог Стефа Гича, з якою ми разом працювали. Про Олену вона мені багато розповідала. Олена була дружиною В'ячеслава Чорновола. А коли ми ближче познайомилися і духовно зблизилися, я відчула особливу симпатію до неї.

Будинок на вулиці Спокійній, 13, став центром, де збиралася уся патріотична молодь. Там завжди були люди, завжди було цікаво, можна було почути новини про те, що діється у Києві і в Україні, зігріти душу вірою, що не все втрачене, що боротьба триває. В Олені ми брали читати праці Івана Дзюби, Валентина Мороза, В'ячеслава Чорновола, які поширювались у колі знайомих. Щороку в березні Олена влаштовувала для дітей Шевченківські свята. Приходили знайомі з дітьми. В кімнаті, немов ікону, ставили прибраний рушником і квітами великий портрет Шевченка, хтось з дорослих розповідав дітям про поета, відтак діти читали вірші Кобзаря, співали "Заповіт", "Думи мої" та інші твори на слова Шевченка. У день св. Миколая влаштовували вечір для дітей близьких і знайомих. Усі діти були святково одягнені, у вишиванках, у тому числі мій внук Тарас. Діти з нетерпінням очікували приходу св. Миколая. Свято проходило дуже традиційно.

У час хрущовської відлиги друзі сходилися до Олени на репетиції хору. Вивчали коляди, щедрівки. Звідти вирушали з новорічними вітаннями до достойних громадян нашого міста. Зібрані за коляду гроші призначалися на різні політичні заходи. Своім близьким, знайомим, Стефі та мені Олена доручала проводити серед надійних людей збір грошей на різні потреби, наприклад, на друкарську машинку, папір, кальку, на допомогу матері Василя Симоненка, кооператив для ув'язненого Валентина Мороза, на матеріальну допомогу політв'язням тощо. Олена постійно підтримувала контакти з політв'язнями та їхніми родинами, дізнавалася, кого в Україні заарештували, діставала їхні ад-

реси, листувалася з ними, не забувала вітати їх з днем народження або іменинами. Старалася підтримати їх передовсім матеріально, допомагала їхнім родинам, розшукувала їх самих, цікавилася їхніми потребами і допомагала в міру своїх можливостей. Вона завжди знала, кому треба вислати ліки, кому теплу білизну чи інший одяг, які потрібні продукти. Щоб усе це дістати чи купити, вона користувалася широким колом знайомих, які готові були допомогти їй будь-чим. На допомогу часто приходила Стефа. Вона ніколи не відмовлялася від найтяжчої і небезпечної роботи. Бездоганно і з любов'ю ставилася до покладених на неї обов'язків. Для посилок у тюрми і табори діставалися дефіцитні продукти, виготовлялися досить калорійні сухарі з горіхами і медом. Олена розподіляла допомогу для політв'язнів, яка надходила з діаспори, і керувала розподілом фондів ім. Солженіцина.

До нас у гості зі США приїхала моя двоюрідна сестра Надія Цюлко. Оленка передала через мене адреси і місця перебування політв'язнів. Адреси були написані на тоненькій бібулці. Надя закрутила бібулку в трубочку і поклала в губну помаду, щасливо прибувши в США, завдяки чому українська діаспора дізналися про місця перебування таких політв'язнів, як Ірина Калинець, Ігор Калинець, Стефа Шабатура, брати Горині та ін.

Вдруге, коли Надя приїхала в Україну, то привезла посылку — матеріальну допомогу сім'ям заарештованих. Цю посылку складав чоловік Наді Цюлко Мар'ян. Її передали Олені, яка належно нею розпорядилася.

Не можу не згадати про своїх двоюрідних сестер, які з 1945 року з вимушених обставин (втеча перед більшовиками) проживають у США. Всі вони та їхні чоловіки приїждять в Україну.

Христя Певна в сесійній залі ООН різко виступила на захист політв'язнів в Україні і, зокрема, заарештованого Валентина Мороза. Американська поліція вивела її з приміщення. Христя працює у Нью-Йорку в українському музеї і є носієм української культури. Її чоловік Богдан Певний був співредактором журналу "Сучасність". Діяльність таких інституцій, як видавництва "Пролог" і "Сучасність", які зуміли об'єднати навколо себе чимало діячів українсь-

кої культури, людей різних світоглядних напрямів, політичних орієнтацій, інтелектуальна спадщина котрих збережена завдяки згаданим видавництвам, стала неоціненним надбанням української діаспори. Богдан Певний очолював відділ мистецтва. Працював в об'єднанні українських художників в Америці. У журналі "Пам'ятки України" за 2000 рік поміщено із зображенням Тараса Шевченка його плакат з написом: "Чи твої діти розмовляють українською мовою?"

Софійка Геврик жертовно допомагала нашим політв'язням. Висилала посылки Ірині Калинець, Стефі Шабатурі та іншим. Софійка разом з чоловіком Титом Гевриком гостинно, по-родинному прийняла до себе Надійку Світличну (сестру Івана Світличного), яка приїхала з України разом зі своїми діточками. Вони допомагали матеріально і у працевлаштуванні в Америці синові Євгена Сверстюка. Тит Геврик — відомий архітектор, автор книжки "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва".

Наталка Титла з чоловіком Маркіяном також докладала всіх зусиль, щоб допомогти знедоленим.

Про Оленку в діаспорі знали і цінували її як мужню людину. Вона старалася всім допомагати. Пам'ятаю, як вона шукала помешкання для дружини адвоката Горбокого, яка повернулася з тюрми і не мала де жити. Заопікувалася і підтримувала дружні взаємини з першою дружиною Юрія Шухевича. Привезла її з Нальчика, де вона мешкала з двома маленькими дітьми Ромчиком і Марічкою. Я лікувала тоді дружину Юрка. Захворіла мама Ігоря Калинця — і теж лікувалася у нас. Мама художниці Стефи Шабатури переїхала з Карпат до Львова і також була моєю пацієнткою. На пам'ять пані Шабатура вишила мені блузку. Дружина історика Валентина Мороза Рая підупала на здоров'ї від переживань, пов'язаних з арештом чоловіка. Її переслідували, звільнили з праці перед самим захистом кандидатської дисертації, виселили з помешкання разом із сином Валентином. Їй, також потрібна була наша допомога. Захворів батько В'ячеслава Чорновола пан Максим. Дуже цікава і розумна людина, колишній директор школи. Через погане здоров'я приїхав з Черкас до своєї невістки Олени, і вона заопікувалася ним. Деякий час він лікувався у лікар-

ні, у якій ми працювали, всі провідували його, підтримували як могли. Важко і довго хворів художник Гнатенко, лікувався у стаціонарі, але, незважаючи на всі зусилля, його не вдалося врятувати. Скільки разів Олена приходила на роботу і ми довідувалися про черговий обшук у неї вдома, та це не лякало її. Вона говорила про це спокійно, як про буденну річ. До неї продовжували сходитися одностудійці, часто була після звільнення Галина Дидик.

Дуже велике значення мало для неї спілкування з Катериною Зарицькою, яка була її порадицею і наставницею.

Одного разу до кабінету ввійшла Олена і каже: "Пані Ярославо, я для Вас маю сюрприз. Ходіть зі мною". Вийшли ми на подвір'я лікарні і я побачила знайому постать — ближче приглянулася, як в обійми мої кинулася Катруся Зарицька. О Боже! Скільки літ не виділися, яка несподіванка і велика радість! Через кілька днів я так само зустрілася з Галиною Дидик. Тоді було про що поговорити, згадати минулі роки. З Оленою завжди було цікаво і легко. Вона нікого не осуджувала. Добра, зичлива, гостинна, вміла гуртувати і об'єднувати навколо себе людей. Як лікар відзначалася гуманністю у ставленні до хворих. Вона була глибоковіруючою людиною, мала філософський погляд на правди віри. Її мама пані Наталя була великою патріоткою, і ця любов до України прищепила своїй доні. Похорон пані Наталі був велелюдним. Приїхали кияни, зокрема, Іван Світличний, з яким я мала нагоду познайомитися.

Неодноразово у пресі з'являлися статті, які паплюжили Олену і які були підставою для влаштування їй громадського судилища. Такі судилища відбувалися в облтубдиспансері, в 5-й лікарні, де збирали медиків з усього Львова. Та вона завжди гідно переносила усякі нападки і ніщо не у змозі було зламати її та припинити активну діяльність.

Одного разу я була відправлена у відрядження до Києва. Олена запросила мене до себе. Її чоловік В'ячеслав, якого ми називали пан Славко, дав мені записку до своїх друзів у Києві, щоб я мала де зупинитися. Вони дуже тепло прийняли мене. Про арешт пана Славка ми детально знали від Олени. Вона мужньо переносила горе.

Олена трагічно загинула на 49-му році життя. Несподівана і трагічна смерть сколихнула всіх, хто знав її, не тільки в Україні, але й у діаспорі. Вона заслужено посідає почесне місце серед шістдесятників і назавжди залишиться в пам'яті народу як його вірна дочка.

Після двох арештів і багаторічних перебувань по тюрмах, таборах В'ячеслав Чорновіл під час горбачовської "перебудови" продовжував політичну діяльність разом зі своїми соратниками, одностудійцями. У 1970–1974 роках з'являється самвидав "Український вісник" — громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал у пам'ять про Василя Стуса. Журнал відіграв велику роль у піднесенні духу українського народу. До його розповсюдження причетні і ми зі Стефою. Ми вирішили також допомагати в його друкуванні. Пані Оля Горинь (дружина Михайла Гориня), інколи їхній син Тарас до нас на роботу приносили статті для журналу. На той час ксероксів не було, треба було друкувати на машинці. На допомогу прийшов мій добрий товариш юнацьких літ Ігор Кметко. Він тоді працював доцентом політехнічного інституту на кафедрі геодезії. Разом зі своїм колегою Володимиром Літинським (його дружина Марта — відома шахістка) на кафедрі інституту організував друкування журналу. По вечорах і вночі надійні люди друкували і готові журнали з нашого помешкання забирала Алена Пашко (друга дружина В'ячеслава Чорновола). Інколи до нас приходив сам пан Славко. Одного разу я сама відносила журнали на помешкання пана Чорновола і застала таку картину. В маленькому помешканні з двох кімнат, де тоді проживав Чорновіл, в одній кімнаті на підлозі сидів пан Славко, обкладений великою кількістю паперу і літератури. У другій кімнаті, роздягнені по пояс, працювали п'ятеро чоловіків, які друкували на машинці. На маленькій кухні, при столику, працювало ще двоє чоловіків.

У помешканні гаряче, важко дихати. Це був розпал літа. Вікна зачинені, щоб не було чути стукоту машинки. Витримати в такій задусі навіть недовго було дуже важко.

Одного разу під час роботи пролунав телефонний дзвінок. Зі слізьми на очах подзвонила пані Адріана, дружина Григорія Приходька — багатолітнього політв'язня (роз-

стріл йому замінено на 25 років тюрми), що він у дуже важкому стані, потрібна негайна допомога. На моє прохання завідувач хірургічного відділення Адам Юліанович Кле-цан (пана Приходька відрекомендувала як свого родича) погодився перевести його в нашу лікарню, що і я зробила. Завдяки Адамові Юліановичу життя пана Приходька було врятоване. Під час його перебування в стаціонарі завідувач відділу під великим секретом повідомив, що за вказівкою КГБ він був змушений покласти здорового кагебіста поруч з ліжком хворого. Попередив, щоб були обережними, оскільки пана Приходька провідували колишні політв'язні Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, брати Горині та інші.

У вир політичного життя знову поринули брати Горині. У розмові зі мною пан Михайло Горинь поскаржився, що захворіла їхня мати, і вони, сини, мусять почергово її доглядати. Щоб заощадити їхній час, я запропонувала госпіталізувати її до нас у лікарню, де вона зможе підлікуватися і буде під опікою. Стефа і я часто провідували добродійку, яка багато розповіла про своє і своїх синів життя. А остання розповідь була про свого чоловіка, блаженної пам'яті Миколу. Коли відходив у вічність, закликав синів, попрощався з ними і сказав їм заспівати "Ще не вмерла Україна". Потім закрив очі. Ці його останні слова закарбувалися у моїй пам'яті.

В'ячеслав Чорновіл дуже багато працював, не шкодуючи себе. Вертаючи з поїздки по Великій Україні, застудився. Пізно ввечері прийшов до нас і поскаржився на незадовільний стан здоров'я, сильно кашляв. Відразу попередив мене: "Лікуйте скоро, бо не маю часу хворіти". Завжди поспішав. Доволі швидко після перенесеного запалення легенів відновив здоров'я.

У дискусіях В'ячеслав Чорновіл відзначався одержимим патріотизмом, принциповістю, фанатичною готовністю пожертвувати собою задля справи. Для себе ніколи не мав вільного часу.

За місяць до своєї смерті зайшла до нас Катруся Зарицька (це було востаннє, як я її бачила). На той час захворіла її синова Люба Сорока. Журилася нею. Просила допомогти в лікуванні. Але пані Люба не скористалася з нагоди. Натомість час від часу син пані Катрусі разом з її онучками приходив за порадою.

В родинному колі. Сім'я Мельничуків.

Сидять зліва направо: Ярослава Мельничук-Полюга, внучка Роксолана. Стоять: Син Любомир, невістки Іра і Таня, онук Тарас, чоловік Володимир, син Ярослав.

Рада б вірно все життя служити своєму народові, щоб хоч крихту полегшити його біду.

Найбільше задоволення дістаю від усвідомлення того, що можу чимось допомогти. Інколи буває, що за свою безкорисливу допомогу отримую не вдячність, а образу. Проте, відчуючи потребу творити добро, я знаходжу такі форми діяльності, коли поряд із задоволенням своїх амбіцій, стараюся своєю працею бути корисною людям.

У своїх спогадах прагну одного — передати нинішній генерації голос мого покоління, його вірність Україні, його біль, його подвиг.

Пишу ці слова без нарікання чи жалю на свою долю. Бо ж чи маю право нарікати? Хіба я одна така посеред тисячі інших, вистражданих, знівечених?

В одному зі своїх виступів, присвячених 45 роковинам від дня жорстокої розправи більшовицьких катів над політв'язнями, член проводу КУНу Петро Дужий сказав: "Ви свято виконували першу заповідь Декалогу українського націоналіста: "Здобудеш Українську Державу або загинеш в боротьбі за неї", яка є продовженням Шевченкових слів "Вставайте, кайдани порвіте..."

На долю нашого народу випало випити гірку чашу злигоднів, поневірянь, розлук. Кожен із поневолених колись комуністичним режимом якоюсь мірою з цих оповідей може впізнати себе.

Я горда з того, що тепер можу вкласти частину душі у відродження нації. Тим живу, з того радію, що марно поклала на вівтар свободи свою молодість. Промайнули юнацькі літа — літа молодих мрій, сподівань.

Факти, наведені у спогадах, не вигадані, автентичні, достовірні свідчення описаних осіб.

Тепер, коли йду вулицями свого міста, де майорять рідні синьо-жовті прапори, відчую себе щасливою. Я щаслива і вдячна Богові, що вислухав мої молитви, і я живу на своїй рідній землі, у своїй державі Україні.

І ще вдячна Богові за те, що нагородив мене добрим, вирозумілим чоловіком Володимиром. Маю двох синів Ярослава і Любомира, які працюють лікарями, люблячих невісток Тетяну та Ірину і коханих онуків Тараса, Роксолану і Ярослава, а правнук Данилко є нашою найбільшою радістю.

ЗМІСТ

Її у житті вела любов до України	3
Дитинство	7
Карпати	12
Інститут	16
Арешт батьків	18
Вістка від Любка	22
Зустріч з Любком	24
Перший арешт	26
Провокація	28
Другий арешт	33
В полоні зла	35
Спогади про тюрму	37
Спомини пані Постолук	39
Василь Кук	41
Пересилка	43
Дорога в невідоме	45
Бушуйка. Пересильний пункт	48
Тайга	51
Алдан	56
Тайшет	64
Іркутськ	68
Спогади про мамцю	74
Дорога в Інту	84
Інта	85
Дорогою до Львова	95
Розповідь про бабусю	97
Родина Крип'якевичів	98
Повернення	101
Спогад про Олену Антонів	107

ЛЬВІВСЬКА МІСЬКА ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
"СОЮЗ УКРАЇНОК"

Ярослава Мельничук-Полюга РЕПРЕСОВАНА МОЛОДІСТЬ

СПОГАДИ

Літературний редактор і коректор — Галина Остюк
Комп'ютерна верстка — Ірина Мельничук
Обробка ілюстрацій — Оля Маланюк

У книжці використані графіка В. Січинського, заставки
Е. Козака, О. Вітика-Войтовича та ін.

Формат 60х90 1/16. Гарнітура "Балтіка". Ум. друк. арк. 7,25
Наклад 300 прим.

Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.
Львів, вул. Винниченка, 24